

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота бакалавра на тему:
**« Трудова етика селян та робітників Наддніпрянської України у другій
пол. 19 - на поч. 20 ст»**

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Кондратова М. Ю.
Керівник: д.і.н., проф.
Наумов С. О.
Рецензент: к.і.н., доцент
Майстренко В. С.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Трудова етика селян Наддніпрянської України у II пол. XIX - на поч. XX ст.....	13
Розділ II. Трудова етика робітників Наддніпрянської України у II пол. XIX - на поч. XX ст.....	33
Висновки	50
Список джерел та літератури	53
Додатки	60
Резюме.....	84

ВСТУП

Актуальність теми. Трудова етика має вирішальне значення для економічного прогресу та росту продуктивності праці. Деякі економісти вважають її четвертим фактором виробництва після відомих трьох – землі, праці та капіталу. Зараз українська держава переживає складний період становлення ринкової економіки. Аналогічний перехід до капіталістичних форм господарювання відбувався у Російській імперії другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Тому вивчення трудової моралі робітників та селян зазначеного періоду, її еволюція та вплив на економіку і виробництво є актуальним.

Сьогодні часто можна почути думки про важливість праці для успішного процвітання нашої держави. Однак в сучасному суспільстві спостерігається відмова від цінностей праці і заміна їх цінностями споживацтва та дозвілля, а це несе в собі надзвичайну небезпеку для долі сучасної цивілізації загалом. Перед нами постає важлива потреба актуалізації трудової етики, котра є життєво необхідною. Вона повинна сприяти прагненню до самореалізації особистості, самовдосконалення, підвищення суб'єктивної цінності праці, трансформації виробництва з метою його гуманізації. Це надасть більшої свободи проявам творчої особистості людини, котра за своєю природою є істотою діяльнісною. Все її життя становить предметно-чуттєву практичну діяльність, різновидом якої є праця.

Сучасне розуміння праці є відмінним від її розуміння минулими поколіннями, та особливої актуальності вона набуває сьогодні, в час, коли велика кількість людей хоче заробити багато грошей в максимально короткі терміни і не докладаючи до цього зусилля.

Крім того, актуальність дослідження порушеної проблеми зумовлюється своєрідними історичними паралелями, які в останні 100 – 150 років переживає українське суспільство. Їх суть в узагальненому вигляді відображають наступні напрями суспільної трансформації: від монархічного

(тоталітарного) політичного режиму до ліберального (ліберально-демократичного); від натурально-споживчої (планово-адміністративної) економічної системи до ринкової (соціально-ринкової).

Об'єктом дипломного дослідження є селяни і робітники України у II пол. XIX – на початку XX ст.

Предметом вивчення є система уявлень українських селян та робітників II пол. XIX – початку XX ст. про необхідність праці, відношення до трудової діяльності.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють II пол. XIX – початок XX ст. Вибір нижньої межі визначається початком реформ 60-'70-х рр. XIX ст., які значно вплинули на соціально-економічну структуру країни й спричинили зміни в ставленні селян і робітників до праці. Верхня межа обумовлена бурхливими подіями 1917-1919 рр., коли відбувається перехід від ліберальної (ліберально-демократичної) економічної системи до натурально-споживчої (планово-адміністративної), а як наслідок і зміна пріоритетів у трудовій діяльності.

Територіальні межі дослідження охоплюють українські регіони Російської імперії, а саме Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську губернії.

Джерельна база дослідження досить різноманітна. У роботі проаналізовано документи та матеріали, які дають можливість реалізувати поставлену мету. Це історичні пам'ятки, які відображають стереотипи ставлення до праці українських селян і робітників Наддніпрянщини. Ідеться про архівні та етнографічні матеріали, норми звичаєвого права, статистичні джерела, твори художньої літератури. Документальні види джерел представлені звітами, оглядами, нарисами, статистичними добірками, а нарративні – мемуаристикою, літературними пам'ятками.

Цікавий матеріал знаходиться в Державному архіві Харківської області. Документи, що зберігаються в архіві, містять інформацію про

порушення фабрикантами трудового законодавства (невидачу паспорту робітникові¹, неправильне ведення записів у розрахунковій книзі²), копії заяв про нещасні випадки³, визначення середньої заробітної плати⁴ тощо.

Виняткове значення мають пам'ятки звичаєвого права, що разом із писемним законодавством становлять правову основу життєдіяльності суспільства.

Перші звіти фабричних інспекторів датуються 1900 р. У дипломній роботі оброблені дані до 1913 р⁵. Матеріали звітів дають змогу простежити зміни кількості і розміру штрафів, причини штрафування та скарг робітників на фабрикантів і фабрикантів на робітників, числа страйків та їх учасників. Аналізуючи ці дані, зводячи їх у графіки і таблиці, видно, як коливається ставлення до праці робітників за роками.

Незадоволеність робітників умовами праці, їх вимоги до змін трудового законодавства знайшли вираження у страйках. У книзі «Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г.»⁶ міститься коротка, заснована на архівних фондах і матеріалах преси (в основному нелегальних) інформація про різні форми боротьби десятків тисяч робітників, котра протікала у ряді випадків за сприяння політичних організацій.

Прислів'я та приказки є енциклопедією народного життя. Немає такої ділянки побуту, взаємостосунків між людьми, які б не знайшли відображення в народній мудрості. Не винятком стало відношення селян до праці. У дипломній роботі був використаний збірник прислів'їв та приказок за редакцією М.М. Пазяка⁷.

¹ Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.

² Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.

³ Держ. архів Харків, обл. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23.

⁴ Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 43; Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 55.

⁵ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 – 1914 гг. URL: <http://www.hist.rnsu.ru/Labour/Svod/index.htm/>.

⁶ Рабочее движение в России 1895 – февраль 1917 г. / И. М. Пушкарев. Вып. 1. 1895 г. М.: Наука, 1992. 176 с.

⁷ Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / М.М. Пазяк. К.: Наук, думка, 1989. 480 с.

У пареміях про працю взагалі розробляються передусім такі теми: праця як життєва необхідність («Праця чоловіка годує, а лінь марнує», «Праця чорна – білий хліб»), робота і її винагорода («Без трудів не їстимеш пирогів», «Будеш трудитися – будеш кормитися»), ставлення до праці («Була б лише охота – наладиться кожна робота», «Де нема охоти, там нема роботи»), невідповідність праці її наслідкам («Від трудів праведних не наживеш палат камінних», «Наші такі дорібки: нема хліба ані дрібки»), осуд ледарства («їсть за вола, а робить за комара», «При їді мліє, при роботі пріє»), осміювання бракоробства («Коло-криво, аби живо», «Зробили спішно, та вийшло смішно») тощо.

Підвидами наративних джерел є автобіографії, спогади, замітки, почасти літературні твори. Мемуари І. І. Янжула⁸ висвітлюють такі важливі питання, як фабричні законодавство 1880-х років, перші огляди фабрик і перші враження, переписка з головним інспектором, промислова криза кінця ХІХ ст. та інші.

Ще одним типом джерел, використаних у дипломній роботі, є твори художньої літератури. У творі В. Князева «Фабрикант и рабочий» у художній формі показане порушення норм охорони праці зі сторони фабрикантів, революційний настрій частини робітників напередодні 1917 р.⁹

Праця німецького соціолога Макса Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму»¹⁰ дає загальні знання про поняття «трудової етики». Вебер визначає два ідеальних типи трудової етики. Один з них можна назвати споживчим, традиційним, або мінімалістським, інший – сучасним, буржуазним, максималістським. Принципи традиційної трудової моралі вимагають працювати до задоволення скромних потреб сім'ї у їжі, одязі і житлі, дохід витратити на вжиток, не прагнути до накопичення. Сучасна трудова етика орієнтує людину на максимально можливий

⁸ Янжул И.И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Yanzhul/index.htm>

⁹ Князев В. Фабрикант и рабочий. Петроград: Политкультура, 1920. 28 с.

¹⁰ Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 808 с.

результат в роботі, на максимальний дохід, що перевищує вжиток, а підприємця – на максимальний прибуток в рамках законів.

Окремо варто зупинитися на науковому доробку Д. Бовуа. На значному архівному матеріалі він простежив етносоціальний характер мешканців сучасної України середини ХІХ – початку ХХ ст., що дало змогу ґрунтовно прояснити сутність довготривалого польсько-українського протистояння («битви за землю»)¹¹. Дослідник наблизився до синтезованого й неупередженого аналізу автохтонної хліборобської спільноти зазначеного регіону, уникнув наявних у поглядах на цю проблематику стійких ідеологічних кліше та міфологем.

В історіографії, на жаль не існує комплексної, монументальної праці з питання трудової етики робітників і селян України у ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Окремі автори досліджують окремі аспекти проблеми. Ще у середині ХІХ ст. О. Щапов, К. Кавелін, Ю. Самарін відмітили такі недоліки мешканців Російської імперії, як лінь і невміння постійно й організовано працювати, а їх опоненти називали це наклепом на народ¹².

У книзі Є. М. Дементьєва «Фабрика, что она дает населению и что и она у него берет»¹³ розглянуті причини скорочення кількості робітників на фабриках влітку. Автор дослідив вплив ручного та механічного виробництва на збереження робітниками зв'язку з землею. Окремі розділи присвячені підрахунку терміну, на який робітники уходять з фабрики, визначенню числа робітників неселянського походження, формуванню окремого класу робітників.

Праця Є. М. Дементьєва вийшла друком ще у 1897 р., тому спирається як на особисті спостереження автора, який був безпосереднім

---

¹¹ Бовуа, д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. на укр. З. Борисюк. К.: Критика, 1998. 410 с.

¹² Марциновская, Т. Д. Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. М.: Агентство «Блиц», 1994. С. 16 – 18.

¹³ Дементьев, Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Dementev/index.html>

свідком подій, так і на велику кількість джерел. Саме тому книга представляє великий інтерес для дипломного дослідження.

Історична наука Української РСР проблем культурно-антропологічної (ментальної) самотності різних прошарків населення фактично не вивчала. Не досліджувала вона й питання трудової етики селян і робітників, яке цілком виправдано відносимо до «білих плям» радянської історіографії.

У праці В. П. Теплицького «Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні»¹⁴ на підставі конкретних матеріалів уточнено і доповнено ряд положень, пов'язаних з проведенням селянської реформи на Україні, а саме: про відрізки і викупні платежі, про зміни в земельному устрої та правовому становищі державних селян та селян інших категорій, про мобілізацію земельної власності та аграрне перенаселення, про розвиток торговельного землеробства і техніки виробництва, про загострення аграрних відносин у кінці XIX – на початку XX ст. і т.д.

У книзі А. М. Соловйової «Промышленная революция в России в XIX в.»¹⁵ окремий розділ присвячений питанню формування фабрично-заводського пролетаріату.

Ю. І. Кир'янов у своїй праці «Жизненный уровень рабочих России»¹⁶ розглядає питання про чисельність і склад робітників, робочий день, травматизм та забезпечення постраждалих на виробництві, фабричного законодавства та страйкового руху. Під час дослідження умов праці та побуту робітників з середини 80-х років XIX ст. Ю. І. Кир'янов стверджує, що зменшення тривалості робочого дня супроводжувалось посиленням інтенсифікації праці, а це в свою чергу, зменшуючи одні причини захворювання та виробничого травматизму, породжувало нові причини, які

---

¹⁴ Теплицький, В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.

¹⁵ Соловьева, А. М. Промышленная революция в России в XIX в. М.: Наука, 1990. 272 с.

¹⁶ Кирьянов Ю. И. Менталитет рабочих России на рубеже XIX – XX вв // Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций: 1861 – февраль 1917 г. / Отв. ред. С. И. Потолов. СПб., 1997. 288 с.

були вже пов'язані не стільки з фізичним, скільки з нервовим перенапруженням робітника на виробництві. Це в свою чергу вело до збільшення кількості порушень дисципліни, числа штрафів і страйків, що вказує на зневажливе ставлення до праці.

Наведений у монографії матеріал свідчить не лише про низький життєвий рівень робітників у кінці XIX початку XX ст.; але й про ріст розриву між їх реальним економічним становищем та потребами. Саме з цим пов'язаний той факт, що, не зважаючи на економічні завоювання та покращення матеріального становища окремих категорій робітників, доля страйкарів з кінця XIX ст. постійно збільшувалося.

Серед сучасних дослідників питанням трудової етики займається Б.М. Миронов. У другому томі своєї монографії «Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.)»¹⁷ та ряді статей він наголошує на тому, що ставлення до праці, як і будь-яке інше складне поняття, включає в себе багато різних аспектів. Емпіричними ознаками, які дають можливість дати йому операційну інтерпретацію, за Б. М. Мироновим можуть бути прогули, запізнення на роботу, порушення трудового договору і правил внутрішнього розкладу, пияцтво і крадіжка на виробництві.

Дослідник робить висновок, що у кінці XIX – початку XX ст. російські (а значить і українські) працівники, селяни або робітники, в масі дотримувалися традиційної трудової етики. Вони працювали помірно і любили свята не тому, що були ледачі або дурні, а тому, що в їх системі цінностей праця не займала високого місця, як в системі цінностей працівника-протестанта. Вузьке місце трудової етики працівника полягало не в тому, що він не міг інтенсивно працювати, а в тому, що працювати в повну міру сил він вважав за необхідне в екстраординарних ситуаціях, та і в хвилини трудового ентузіазму він не міг працювати якісно через нестачу

---

¹⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 2. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.; Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

кваліфікації, знань, дбайливості, заповзятливості і елементарної дисципліни.

Ван дер Лиден Марсель у статті «Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения»¹⁸ відмічає низький рівень трудової дисципліни, та низьку якість праці.

Обґрунтування доцільності використання прислів'їв і приказок в якості історичного джерела, в якому відбилося ставлення до праці, висвітлене у статті Ю. Д. Коробкова «Трудовая этика рабочих Урала в пореформенный период»¹⁹.

Серед українських дослідників, які займаються питаннями ментальності, а поміж іншим торкається і проблеми трудової етики українських селян Наддніпрянщини II пол. XIX – початку XX ст., слід згадати Ю. П. Присяжнюка. Дослідник у монографії «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.»²⁰ та статтях²¹ зазначає, що визначальним ментальним імперативом селян був традиціоналізм. Демонструючи надзвичайну стійкість, імунітет проти впливу «шляхетніших» і «прагматичніших» верств, саме він визначав самотність соціально-економічного життя. Одним із ключових чинників «мужицького» світобачення була земля. Пов'язуючи з нею весь свій життєвий устрій, хлібороби крізь «годувальницю» сприймали державу, панівні верстви

¹⁸ Ван дер Лиден Марсель. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения // Социальная история. Ежегодник. 2000. М., 2000. С. 206-216.

¹⁹ Коробков Ю. Д. Трудовая этика рабочих Урала в пореформенный период // Социальная история. Ежегодник. 2007-2008. С. 213-228.

²⁰ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. дис... д-ра. істор. наук. Дніпропетровськ, 2008. 36 с.

²¹ Присяжнюк, Ю. П. «Емансипація» 1861 р. очима пересічного хлібороба // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 94 – 96.; Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX початок XX ст.) // Укр. іст. Журнал. 1999. № 3. С. 23-33.

населення й навіть Бога. Вона давала дозвіл і морально виправдовувала всі дії, зокрема й протизаконні, була для селян утіхою, привносила їм відчуття переваги перед поміщиками, чиновниками, євреями, напувала харизмою та сентиментальністю в життєвих негараздах. Формувала не тільки право, а й емоції родинних відносин, сповнювала відчуття самодостатності, радості в будні і свята, а також додавала патетики й завзяття. Відповідно втрату землі чи шкоду, заподіяну їй, хлібороби сприймали як велику трагедію.

Я. Й. Красовський у своїй статті²² ставить за мету простежити як оцінював на своїх сторінках в матеріалах дописувачів подільського селянина того часу часопис «Подольские епархиальные ведомости» та спробувати скласти його соціально-психологічний портрет.

В останнє десятиліття в українській історичній науці зростає увага до вивчення селянського господарства, про що свідчать поява праць М. Якименка, В. Нечитайла та ін.²³

Багато інформації з поставленої проблеми міститься в сучасних періодичних виданнях. Наприклад, статті, В. Шевченко²⁴, О. Портнова²⁵ та інші.

Отже, для реалізації поставлених у дисертації завдань залучено розлогий комплекс джерел, які є достатньо репрезентативні та достовірні й дають змогу всебічно, комплексно простежити цілісний, всеосяжний та унікальний світ ментальних настанов, відповідних їм соціальних практик

²² Красовський Я. Й. Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів «Подольских епархиальных ведомостей». URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/etc/podilskuu%20selyanun.pdf.

²³ Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918) // УДЖ. 1996. №1. С. 3 – 14; Марочко В. І. Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження // Укр. селянин. – Черкаси, 2006. № 10. С. 41-53.

²⁴ Шевченко В. Український земельний ринок у період переходу від феодальних до ринково-економічних відносин (60 – 70-і рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 133-144.

²⁵ Портнова Т. В. Селянство в уявленні української інтелігенції 60 – 80 -х років XIX ст.: автореф. дис... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.

українського селянства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлених джерел, здобутків історіографії комплексно і системно дослідити трудову етику селян і робітників на Україні в указаний період.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати наступні **завдання:**

- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- з'ясувати стан наукової розробки теми;
- прослідкувати еволюцію селянського господарства в умовах інтенсивного формування ринкових відносин;
- з'ясувати взаємозв'язок між економічними перетвореннями 60 - 70-х рр. XIX ст. та змінами у трудовій етиці;
- розкрити основні закономірності та характерні особливості ставлення до праці робітників та селян, аналізуючи дані про кількість робочих днів, штрафів, страйків;
- дослідити відображення відношення селян до праці через художні образи.

Структура дипломної роботи зумовлена її метою і сутністю проблеми. Складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків, анотації.

РОЗДІЛ І

ТРУДОВА ЕТИКА СЕЛЯН НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у II пол. XIX – на поч. XX ст.

Характер інтересів, потреб та цінностей мешканців українського села другої половини XIX – початку XX ст. обумовлений усталеними нормами, звичним побутом, реаліями своєї хліборобської суспільної самоорганізації. Отже, після скасування кріпосного права, інших реформ 60-70-х років XIX ст. українські селяни зберігали свої традиційні культурно-світоглядні цінності, станovo-класову самобутність. Основою консервативності їх ментальності залишався спосіб життя, уклад, який був тісно пов'язаний з працею на землі.

Реформа 1861 р. була своєрідним способом виходу з кризи кріпосної системи. Вона була історичним поворотним пунктом у розвитку Російської імперії, оскільки поклала початок заміни старих, феодально-кріпосницьких виробничих відносин новими, капіталістичними. Розвиток капіталізму в сільському господарстві не міг не позначитися на зміні трудової етики селян.

Встановити кількість робочих днів на рік, за Б. Мироновим, можливо трьома способами: 1) визначення кількості свят, неділь і неробочих днів; 2) хронометраж окремих трудових процесів; 3) вимір витрат часу на сільськогосподарські і промислові заняття²⁶. Оцінимо тривалість річного робочого періоду різними способами, вважаючи, що в повному робочому дні 10 годин і об'єднуючи неповні робочі дні в повні.

Святково-недільні дні в українських губерніях Російської імперії поділялися на три групи: 1) неділі, 2) офіційні державні і церковні свята і 3) народні. Неділя і офіційні свята були загальними для всіх, їх кількість мало змінювалась у часі та за територіями: неділь було на рік 52--53, офіційних свят в 1850 р. – 31, в 1878 р. – 33, в 1900 р. – 32 (окрім співпадаючих з

²⁶ Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

неділями)²⁷.

Народні свята переважно мали релігійний характер, їх кількість дуже змінювалась за місцевостями, де конкретні свята святкувалися в конкретному поселенні. Народні свята визначали відмінності в балансі робочого і неробочого часу між місцевостями і етносами, а також за періодами.

У 1850-і рр. православне населення Росії мало приблизно 108 святі неділь на рік, в 1872 р. – 120, а до 1902 р. – 140. Збільшилася кількість народних свят за ініціативою селян. Якщо кожне восьме-дев'яте свято співпадало з неділею, кількість неробочих днів, пов'язаних з народними святами, дорівнювало в 1850-і рр. – 18, в 1872 р. – 29, в 1902 р. – 47. Всього святково-вихідних днів відповідно 95, 105, 123¹.

Свята та неділі складали частину неробочих днів. У кожній родині були свої свята. Багато часу йшло на підготовку свята та відпочинок від нього, так як свята супроводжувалися надмірним вживанням алкоголю. Кілька днів на рік ішло на поїздки на ярмарок чи базар, на хвороби, багато часу пропадало через негоду. Оцінимо ці втрати. Згідно із «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпосної залежності», яке узагальнювало практику передодня скасування кріпосного права, селяни зобов'язані були відпрацювати максимум 40 чоловічих і 30 жіночих – всього 70 робочих днів на рік². До емансипації половину робочих днів поміщицькі селяни віддавали власнику⁰. Звідси приблизно 70 днів селянська родина (чоловік менше) працювала на поміщика і стільки ж на себе. Загальне число робочих днів на рік у середині ХІХ ст. дорівнювало близько 140, неробочих – до 225. З останніх свят і неділь – мінімум 95, решта 135 – невраховані святкові і післясвяткові дні, сімейні події, хвороби, громадські справи, поїздки на ярмарок. Значна частина (135 днів) пропадала через негоду. У місцевостях з розвиненими промислами останні поглинали чимало часу, але

²⁷ Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

менше часу йшло на землеробство і зовсім не витрачалося на панщину, замінену оброком.

Крім того, селяни після реформи 1861 р. мали платити «оброк» — податок поміщикам замість колишньої панщини, на Ліву – і Правобережжі — по 5 рублів і 10 коп. від садиби щорічно, а в Південній Україні — по 9 рублів від наділу землі, якщо він був вищий, ніж передбачала земельна реформа. За одиницю робочої повинності було обрано робочий день чоловіка на десятину земельного наділу селянина, яка також не була всюди однаковою. Наприклад, у Чернігівській губернії за кожен десятина землі селянин мусів відробити від 12 до 21 днів, у Полтавській — від 16 до 21, а в Харківській — від 12 до 19 робочих днів. У правобережних губерніях селяни мали відробляти в літні місяці три п'ятих панщизняних днів та дві п'ятих — у зимові²⁸.

Слід зауважити, що описуючи в своїх статтях селян у «Подольских епархиальных ведомостях», більшість авторів-священиків не високо оцінювали рівень релігійності своїх парафіян. Як найпростіший приклад наводять відвідування селянами церкви в неділю і святкові дні, що співпадало з проведенням базарів та ярмарок. Так, в номері від 1 серпня 1862 року читаємо, що дуже часто між храмом та торгом обирали другий: «.. в 7 чи 8 годин ранку вже можна зустріти на ярмарковій площі натовп п'ятих селян, чути крики, бачити бійки. В церквах же в цей час звичайно бувають лише старі та діти»².

Інший дописувач в статті «Нариси з побуту сільських священиків» теж скаржиться, що в такий час в церкві нікого, крім причту та ще церковного старости, й тільки по обіді з'являється кілька старих відвідувачів храму.

Причину цього вбачали в нещодавно скасованому кріпосному праві, яке в свій час «.. поширювалось на всі робочі дні селян, воно не хотіло дати їм ніякої пільги для найнеобхідніших справ, таких як обмін продуктів на

---

²⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 2. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

господарські знаряддя, купівлі продуктів, а тому дні божі – неділю і святкові перетворили в дні мирські. На задоволення релігійних потреб народу кріпосне право мало звертало уваги»¹. Тобто поступово селяни починають нехтувати релігійними святами задля задоволення своїх повсякденних потреб.

Другий метод оцінки напруженості праці дає такі ж самі результати. Кадастрові комісії Міністерства державного майна в 1850-і рр. хронометрували трудові витрати на сільськогосподарські роботи в казенних маєтках 21 губернії Європейської Росії.

За цими даними обробка ріллі, сіножать та збір врожаю вимагали від господарства в нечорноземних губерніях мінімум 113,12 днів на рік, від одного працівника-чоловіка 90,9 днів на рік, максимум – відповідно 302,71 і 180,18 робочих днів на рік. У чорноземних губерніях мінімум – 209,74 і 124,85 дня, максимум – 144,29 і 85,89 дня. Частину робіт виконували жінки та підлітки, тому трудові витрати на одного чоловіка навряд чи перевищували в якій-небудь з губерній 125 днів на рік. Для кінця XIX – початку XX ст., за земською статистикою, обробка надільної, купленої та орендованій землі в центральних чорноземних губерніях вимагала 37, у південно-східних губерніях – 31 повних чоловічих робочих днів по 10 годин²⁹.

Третій метод виміру витрат часу підтверджує висновки, отримані двома першими методами. За підрахунками земських статистиків, в кінці XIX – початку XX ст. дорослий працівник-селянин був зайнятий на сільгоспроботах у Харківській губернії - 86,3 дня. Вільний час селяни використовували для заняття промислами, включно з відхожими. Але і з урахуванням цього у них залишалось багато вільного часу³⁰.

Традиція не працювати в неділі і свята сягає в глибину століть, освячена звичаєм, церквою, а з 1649 р. – законом. Невиробничі роботи по

²⁹ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) С. 308.

³⁰ Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

дому: приготування їжі, корм худоби, догляд за дітьми, дозволялися. У деякі свята допускалася колективна робота на користь бідних вдів, селян, постраждалих від пожежі або іншого нещастя і ін., за частування або безкоштовно. Інша робота у свято вважалася гріхом. Селяни вірили, що за роботу у свято винний понесе збиток вдвічі більше доходу від роботи. Громада стежила за дотриманням звичаю і карала порушників, найчастіше грошовим штрафом. При опорі селяни не зупинялися перед тим, щоб побити порушника і зламати інвентар.

Громада рідко зверталася до поліції, яка карала порушника грошовим штрафом, короткочасним арештом. Розмір штрафу залежав від характеру робіт і важливості свята, в який вони відбувалися. На початку ХХ ст. штраф, що стягується громадою, коливався від 50 коп. до 4 р., поліцією – від 4 до 20 р. Це суттєва сума: заробіток сільського працівника не перевищував 50 коп. на день. Домашня робота була обов'язком жінок. У свята її було більше. Однак у свято жінка, як і чоловік, не виконувала сільськогосподарських робіт, тому в цілому, мабуть, її робочий час зменшувався, тому що половина виробничої роботи падала на її плечі.

Неучасть у сільському святі вважалася образливим для громади. Така людина втрачала повагу і нехтувалася. Свята зводилися до богослужіння, прийому гостей, ходіння в гості, масові гуляння, нерідко заповнювалися бенкетами з пияцтвом, кулачними боями вулиці з вулицею або села з селом і бійками селян один з одним. Велика кількість свят, вважали сучасники, завдавало шкоди господарству селян, відбираючи час і кошти.

Число свят обумовлювалося релігійними, культурними, політичними та економічними факторами. Вірування селян зберегли язичницькі елементи, закамфльовані під християнські. Офіційні свята присвячувалися християнському культу, місцеві часто – язичницькому, але в прихованому вигляді. Місцеві свята виникали за обставинами, важливим для селян - відкриття церкви, написання нової ікони, припинення завдяки колективному молебню, як вважали селяни, посухи, граду, дощу, пожежі,

та ін. Виникнувши, вони закріплювалися звичаєм, робилися щорічними. З часом відбувалася акумуляція свят.

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. число свят зростало незначно, після 1861 р. – істотно. Ймовірно, позначалося аграрне перенаселення, збільшувалося в пореформений час внаслідок швидкого природного приросту. Багато селян (за деякими оцінками більше половини) не знаходили в селі повного застосування сили навіть за нормами мінімалістської трудової моралі. Але піти з села багато утримувалися. Боялися втратити право на землю, не знайти роботу в сфері послуг і промисловості, не володіли грамотністю, кваліфікацією для відходу у міста і т. п. За цих умов зростання кількості свят могло служити засобом боротьби з аграрним перенаселенням: чим менше робочих днів на рік, тим більше селян були зайняті.

Число свят зростало під впливом споживчого характеру селянського господарства, метою якого було отримання їжі. Це не лінь або нерозвиненість: для селян мало сенс не накопичення власності, багатства, а спокійне і праведне життя, яке одне тільки й могло забезпечити вічне спасіння і добру славу серед односельців. У системі цінностей православного селянина свято було важливим і тому, що звільняло від тягара земних турбот, робило людину вільною і рівною іншим.

Селяни не шкодували часу на підтримку сусідських відносин, солідарності і кооперації, на подолання досягнення згоди, обговорення спільних проблем, чуток, вироблення поведінки відносно сусіднього села чи поміщика. Це було необхідно, оскільки селяни були пов'язані масою загальних справ і обов'язків, круговою порукою і сівозміною. Багато часу вимагали «суспільство», виконання общинних обов'язків: збори, суд, податки, переділи землі, церковні служби, ремонт доріг, мостів і т.п. Переважання неробочого часу над робочим – риса традиційної спільноти, до якої належала російська сільська громада. За даними антропологів, чим

архаїчніше суспільство, тим більше часу люди витрачають на підтримку консенсусу, статусу, гідності, хороших відносин, на спілкування, релігійне та громадське життя³¹.

Психологічна основа інтенсивних особистих відносин в тому, що фізичне, духовне чи емоційне зближення людей знімає напругу, дає людям задоволення.

Уявлення про ставлення селянина до трудової угоди і до праці після скасування кріпосного права дають матеріали Комісії з дослідження нинішнього становища сільського господарства та сільської продуктивності Росії, заснованої 26 травня 1872 р. Комісія запросила 181 експерта (в основному землевласників). Кожен заповнив анкету з 269 питань. 54 питання присвячені «положенню господарств щодо робітників і назад». Відповіді на 42-е і 43-е питання (чи часті порушення умов договорів з боку наймачів і робітників?), 46-е (чи корисно введення робочих книжок?) та 62-е (скоротився або збільшився робочий час у сільського населення в останні 10 років?) представляють для нас інтерес. Експерти Комісії зробили висновок: «успіхам сільського господарства головним чином перешкоджують: 1) лінь і недбалість у виконанні робіт, часті свята і прогули; 2) пияцтво, що стало епідемічною хворобою; 3) невиконання селянами укладених з ними умов і порушення контрактів; 4) неповага селян до чужої власності, часті крадіжки і порубки; 5) відсутність будь-якого поняття про законність і чесність»³².

Другий комплекс відомостей про ставлення селян до праці – матеріали Особливої наради з потреби сільськогосподарської промисловості, заснованою 22 січня 1902 р. У роботі місцевих комітетів брали участь особи, які практично знали ситуацію і потреби сільськогосподарської промисловості. Ці відомості більш об'єктивні за дані Комісії 1872 р., але змальовують вони ту ж картину. Узагальнення відповідей щодо трудової

---

³¹ Козлова, Н. Социально-историческая антропология: учебник. М.: Ключ-С, 1998. С. 26.

³² Миронов Б.Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

етики показало: 1) «Гроші для селянина – не накопичена праця, яка служить основою для подальшої праці, а лише засіб задоволення безпосередньої потреби. У народній масі відсутнє прагнення до заощадження, накопичення і розширення господарства, відсутнє і спонукання до праці, як тільки припиняється гостра потреба»; 2) селянські господарства «не відповідають вимогам вигідного підприємства»; 3) у більшості сільські робітники не є «сумлінними, вмілими, інтенсивно працюючими і дотримуючими договори» працівниками; 4) «у тих випадках коли, за його поняттями, він повинен і може працювати, він працює до знемоги, не покладаючи рук. Зовсім інша річ – якість праці. За загальним визнанням, народна праця в Росії мало продуктивна і не доброякісна. Оскільки якість праці залежить від якостей працюючого, то і необхідно шукати головну причину наших сільськогосподарських негараздів насамперед у самих виробниках, невмілих, недбайливе, недосвідчених і мало заповзятливих»; 5) «велика кількість серед нашого народу святкових днів як між православним населенням, так і між католиками Західного краю становить як би нашу національну особливість, передається навіть нашим магометанам».

Кількість місцевих свят постійно збільшується; 6) село дає робітників не лише для сільського господарства, але і для промисловості. Робітники на фабриках, заводах, у гірських промислах, на транспорті відрізняються тими ж якостями, що селяни³³. Судячи за цими матеріалами, за 40 років після скасування кріпосного права істотних змін у трудовій етиці селян, сільських та промислових робітників не відбулося.

Усталеність традиційного укладу, звичного способу життя, яка передавалася від покоління до покоління ще з дореформеного періоду, рідко коли ініціювала в хліборобів потребу щось планувати, а тим більше радикально змінювати в монотонному повсякденні. Тож, незважаючи на докорінне оновлення загальних умов існування селян у другій половині XIX ст., основний напрямок їхньої господарської діяльності, як і раніше,

---

³³ Там само.

залишався зорієнтованим на забезпечення прожиткового мінімуму. Переконаність у залежності загального достатку родини передовсім від «сторонніх» чинників – природно-кліматичних умов, державної політики, волі Всевишнього, свавілля поміщика та примх його урядника – не сприяли формуванню в етнонаціональній ментальності «підприємницької жилки»³⁴.

У картині світу хліборобів панував своєрідний скептицизм щодо можливостей та потреб альтернативної реалізації потенціалу своїх господарств, власних фізичних сил, а тим більше, інтелектуальних здібностей. Щороку, здійснюючи цикл сезонних польових робіт, селяни не були впевнені в кінцевому успіху.

Приклад типової манери поведінки пересічного українського селянина в досліджувану епоху, описаний у часописі «Киевлянин», навів у своїй статті Ю. П. Присяжнюк. Весною селянин дивиться на зеленіючу озиму й говорить: «трава хороша». Більше трави він не бажає поки що нічого бачити. Згодом хлібороб промовляє: у травні – «трава зеленіє»; у першій половині червня – «трава піднялася високо»; у другій половині червня – на початку липня – «ось, ось невдовзі, трава зовсім буде готовою», у середині липня – на початку серпня «скосимо, ось, та звеземо його на тік – тоді тільки буде у нас хліб, хліб Божий». Як видно з цих слів, він дійсно дуже мало розраховує на результат власних зусиль, а багато сподівається «на сприяння небес». У змісті фрази – «як Бог дасть, так і буде» – відчувається приреченість. Тому, «заручившись підтримкою Владики Неба і Землі», навіть з якоюсь жалістю селянин дивиться на тих, хто, на його погляд, надто багато працює і струджується. Тут селянин логічно керується дещо цинічною порадою «роби небоже, то й Бог тобі pomoже»³. Щоправда, між його традиційним ставленням та існуючим поряд відношенням до праці «надмірно завзятого» сусіда багато спільного («Виори

---

³⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. С. 118-119.

мілко, а посій рідко, – уродить дідько»³⁵).

Саме з думками про працю на власних наділах українські селяни протягом другої половини XIX – початку XX ст. пов'язували надії на поліпшення свого матеріального становища, зростання заможності, зрештою, на щасливе життя. В світобаченні пересічного селянина існування від землі було, точніше залишалось, соціально справедливим, правильним, істинним життям. Наведемо деякі факти. Під час проведення реформ 1861, 1863, 1866 рр. місцеві урядовці неодноразово констатували, що українські хлібороби вимагали надати їм земельні ділянки, щоб земля не пустувала чи здавалася в оренду, а щоб «її обробляти, працювати на ній»³⁶. Напевно тому в умовах зростаючого земельного голоду селяни в пошуку вільних ґрунтів (особливо починаючи з 80-х років XIX ст.) виселялися не лише з тих місцевостей, де панувало напівнатуральне господарство, а й з губерній, повітів, де високого рівня розвитку набули промисловість, торгівля, капіталізоване поміщицьке господарство.

У ставленні до господарювання на землі більшість українських селян (на відміну від російських) залишалися протягом пореформеного періоду індивідуалістами, «певною мірою егоїстами»². Разом з тим, індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах українських селян, як правило, не перешкоджали організації такої важливої і необхідної їм колективної праці. Про це, зокрема, свідчили спільні польові роботи, толоки, чумацькі валки, візникування, сільські артілі та кооперативи. Майже завжди співпраця була добровільною. У період суспільно-політичних негараздів та політико-правових потрясінь (неврожаїв, голоду, епідемій, масового падіння худоби, репресивних дій влади, перебування під слідством, безпомічності за станом здоров'я, самотності у старості) селяни значно частіше відмовлялися від крайнощів індивідуалізму, згуртовувалися, діяли заодно. Найчастіше це

³⁵ Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.) // Укр. іст. Журнал. 1999. № 3. С. 24.

³⁶ Там само. С. 24.

траплялося тоді, коли справа торкалася нажитого тяжкою працею майна, особистого господарства, здоров'я та власне самого життя односельчан.

Проте слід зазначити, що селяни досить часто ставилися з недовірою до кооперативів загалом та кооператорів зокрема. Самою природою кооперації, як самодіяльної організації, зумовлювалась безпосередня взаємозалежність між рядовими учасниками та лідерами, в основі якої лежали принципи колегіальності, самоуправління та виборності керівних органів. Проте, демократичні засади самі по собі не гарантували гармонійності відносин між різними категоріями кооперованого населення, які формувалися під впливом факторів, часто не пов'язаних з кооперативним життям.

Ставлення до того чи іншого кооперативного діяча, значною мірою, визначалося його місцем у загальній суспільній ієрархії. Так, належність кооператора до панівної верстви зумовлювало й характерне для селян ставлення до нього, а зрештою, і до всього чим він займався у галузі кооперації.

Добре ілюструє бачення простими хліборобами такої категорії кооперативних керівників один із сучасників, який спостерігав у квітні 1911 р. за ходом роботи з'їзду кредитної кооперації Київської губернії. «Бачив, – писав він, – з яким презирством слухали ці члени... панів-кооператорів»³⁷. При цьому слід зазначити, що під категорію «панів-кооператорів» підпадали у свідомості селян як представники поміщицького класу та бюрократії, так і сільська інтелігенція. Скованість у думках і діях у присутності таких «панів», страх і прихована заздрість до їх матеріального становища, намагання не наближатися до них, не кажучи вже про вільне спілкування – явища, які супроводжували селян у процесі кооперативного життя.

Тож думки селянина роїлися здебільшого навколо власного господарства. Побоювання несприятливих погодних умов, сумніви за долю

---

³⁷ Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). К.: Ін-т історії України РАН України, 1995. С. 84.

врожаю повсякчас посилювалися турботами про худобу, доповнювалися переживаннями за здоров'я та працездатність членів родини. Українські селяни, як про це свідчить фольклор, майже панічно боялися, крім «чуми бендерської» й холери, також судоми («Щоб тобі руки покорчило!»), лихоманки («Держи, щоб тебе хиндя (лихоманка) поподержала!»), каліцтва («Щоб ти на милицях пішов!»), хвороб шлунково-кишкового тракту («Хай тебе за живіт візьме!») та інших недуг. Недуги найбільше страшили селян тим, що часто робили людину немічною, тягарем для оточуючих, позбавляли смислу її життя («Живеш, аби світ не без тебе», «Такий немічний, що нездужає й умерти», «Хвороба – як худа худоба», «Хвороба коли не вморить, то скривить»¹). Складається враження, що українські селяни найімовірніше вважали недуги неминучим плином життя, його етапом, пов'язаним зі старістю й приходом смерті («Здоровий хвороби сподівався, а хворий – смерті»), ніж Божою карою за гріхи. Вони слабко вірили у можливість зцілення від важкої недуги. В їхній уяві звертатися за допомогою до лікаря означало кидати гроші на вітер («Лікарям чи поможись, чи не поможись, а калиточка розв'яжись»), а до баби-шептухи – тим більше («Ворожка – на той світ дорожка», «Прийде сім баб та скаже сім рад», «Я баба-шептуха од злого Духа, я при тобі – дух при тобі, я од тебе – дух із тебе»).

Характерно, що попри невіру українських селян у можливість видужати від тяжкої хвороби, вони часто ставилися до хворих із гумором, котрий полегшував сприйняття суворої дійсності («Нашій Катрі полегшало: то не їла, а тепер і не балакає», «Як сім баб пошептало», «Уже я вчора постеріг, що батько к чортовій матері дивиться»³⁸).

Не менше, ніж епідемії, лякала українських селян примара голоду, що майже постійно тяжіла над ними. Зокрема під час голоду працездатні чоловіки йшли на заробітки в місцевості, не вражені останнім. Селяни поспіхом продавали худобу (її вони все одно не вберегли б), щоб на виручені кошти придбати хліб. Старі, жінки й діти жебрачили. Більш дієвою була під

³⁸ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. К., 1963.

час голоду взаємодопомога родичів. У родині намагалися врятувати від голодної смерті передусім працездатних, для чого нерідко відмовляли в харчуванні старим і малим дітям. Траплялося, що українські селяни рятували домашню худобу ціною здоров'я своєї дитини, бо слушно вважали, що загибель корови становитиме серйозну небезпеку для решти дітей³⁹.

Навесні з початком польових робіт всі, хто міг триматися на ногах, дорослі члени родини й підлітки виходили в поле, щоб закласти основу майбутнього врожаю («Вмирати збирайся, а хліб сій»⁴⁰).

Коли виникала необхідність визначити, хто з синів має йти на військову службу українська селянська родина, для якої робочі руки були на вагу золота, відривала від себе здебільшого того, чия відсутність найменше шкодила її господарській практиці. На це, до речі, зважали в своєму ставленні до дітей також російські селяни, котрі враховували при розподілі батьківського майна цінність кожного члена родини як робочої сили².

Український селянин вважав, що йому годиться землю орати, а не служити у війську. На його переконання, військова служба – ремесло криваве, негуманне, тому заняття ним не прикрашає людину:

Там ти будеш воювати,
Чужу кровцю проливати,
Чужа кровця – не водиця,
Проливати не годиться⁴¹.

Втім, не всі селяни панічно боялися та сахалися рекрутчини. Траплялися серед них і такі, хто охоче міняв ціп на рушницю, бо вірив, що солдатська служба, хоч яка вона тяжка, – це шанс завоювати «царську

³⁹ Кондрашин, В. В. Голод в крестьянском менталитете. // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). М., 1996. С. 121.

⁴⁰ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. К., 1963.

⁴¹ Рекрутські пісні.

URL:

<http://proridne.com/content/%D0%BF%D1%96%D1%81%DO%BD%D1%96/%D1%80%D0%B5%DO%BA%D1%80%D1%83%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96./index%20%E2%80%94%2001.html/>

милість» й досягти в житті чогось кращого, ніж нужденна доля хлібороба. Тому не дивно, що у народній пісенній творчості зустрічається неоднозначне ставлення до рекрутчини: «То болісне, то насмішливо-іронічне, то одчайдушне із справжнім козацьким розмахом, безжурністю та молодецьким завзяттям»⁴².

Відповідно і до солдатів ставилися в селянському середовищі по-різному. Людина у військовому мундирі викликала у них певну повагу, бо була, на відміну від основної маси селян, грамотною, більш ерудованою й практичною.

Водночас український фольклор змальовував «москаля» (солдата) вічно голодним, метким, злодійкуватим («Мабуть, москаль тоді красти перестане, як чорт молицця Богу стане», «Коли чорт тамоскаль щось вкрали, то поминай, як звали»). Його селяни прирівнювали до нечистої сили («Москаль з бісом породнилися та й на лихо понадились») і побоювалися («Невеликий москаль, та страшний»)⁴³. Підстави боятися останніх у них були. Адже це солдати, за наказом свого командування, нерідко силою придушували селянські заворушення й бунти.

Пересічний український селянин був проти будь-яких змін, якщо вони хоч якоюсь мірою загрожували усталеному способу його життєдіяльності, передовсім звичним формам господарювання, традиційним соціально-економічним зв'язкам. Перш за все селянин намагався уникати господарського ризику, який у хліборобській ментальності продовжував асоціюватися з перспективою зубожіння, розорення чи щонайменше голодування. Тому нерідко специфічна самобутність світогляду українського селянства виступала гальмівним чинником перспективних, пов'язаних з трансформацією сільського господарства в ринкові відносини, тенденції економічного

⁴² Крижанівська О. О. Страх у ментальності українського селянства // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2004. Вип. 16. С. 381 -394.

⁴³ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. К., 1963.

розвитку. Так, більшість селян виявилися неспроможною співробітничати з Селянським поземельним банком, відділення якого відкривалися в Україні з 1883 р., а також допоміжно-ощадними касами, сільськими та волосними банками, кооперативними закладами дрібного кредиту.

Майже не позначилися на культурно-світоглядних цінностях українських селян і спричинені дією ринкових механізмів часткова товаризація їх господарств та соціально-економічне розшарування. Так, збіднілі односельчани всіляко намагалися зберегти мізерні земельні ділянки, знаряддя їх обробітку. Вони не бажали перетворюватися в мануфактурних чи фабрично-заводських робітників, а тим більше сільських наймитів. Більшість з тих, хто позбувся ґрунтів, трагічно переживали їх втрату, психічно надломлювалися.

Водночас заможні селяни, якщо й використовували свої капітали, здебільшого купували землю або збільшували пасіки. На початку 70-х років XIX ст. П. П. Чубинський з цього приводу писав: «Прикутий до землі малоросс цілком позбавлений торговельної підприємливості»⁴⁴.

У другій половині XIX – на початку XX ст. для українських селян був характерний пріоритет фізичної праці людини над її інтелектом. Напевне, в цьому слід шукати одну з причин неприязні, зневажливого ставлення селян до «панів», до яких вони, як правило, відносили поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників, інтелігенцію. Цікаві спостереження з цього приводу залишив Б. Грінченко. В 1892 – 1893 рр. він писав: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і – як здається мужикові – мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота». Саме в досліджуваний період дворянство, духівництво та інтелігенція вперше звернули увагу на «інфантильність і безвідповідальність» селянства. Останнє несподівано

---

⁴⁴ Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX - початок XX ст.)... С. 26.

здивувало, вразило всіх своєю соціально-господарською патріархальністю, «культурною дикістю»⁴⁵.

Уявлення про час, параметри його плинності (календар, датування, погодинний розпорядок дня), характерні для сільських людей наступної історичної епохи, тільки-но «осідали» в свідомості та ментальності селянина. Послідовність подій здебільшого сприймалася й розумілася, як правило, через призму релігійних свят. У спілкування звично вживалося: «на Спаса», «на свято Купала», «десь перед Великоднем», «відразу після Різдва»⁴. Циклічність світосприйняття побутувала в поглядах на всі явища й процеси, проте найчастіше простежувалася в міркуваннях стосовно організації господарських робіт. Їхні «часові кола», передовсім річний та добовий цикли, здавалися селянину істинними й вічними. Враховуючи, що у формуванні людських потреб, у тому числі до праці, помітну роль грають ціннісні орієнтації індивідів¹, безперечний інтерес представляє виявлення трудових цінностей селян, "вилучених" з прислів'їв і приказок, що побутували у той час.

Хоча питання про використання прислів'їв як історичного джерела є дискусійним через складності його хронологічної прив'язки до того або іншого періоду, виявлення регіональної і групової специфіки, ці побоювання, на думку Ю. Д. Коробкова, не можуть істотним чином вплинути на результати досліджень, оскільки вживання в даний історичний період у даному регіоні, в рамках конкретної соціальної ірупи текстів, що виникли в ранній час або відмічених в інших районах і у представників інших станів і їх актуалізація в народній свідомості свідчить лише про те, що ці сюжети, образи, теми продовжували жити в нім, хвилювати носіїв фольклору, виражати їх відчуття, прагнення, відобразити ставлення до всіх життєво важливих

⁴⁵ Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX - початок XX ст. / Упорядник Х. Жуковський. К., 1994. Вип. 1. С. 38.

проблем незалежно від просторово-часових координат. Це, у свою чергу, дозволяє розглядати прислів'я як адекватне задачам дослідження історичне джерело⁴⁶.

Вибір їх як джерела дослідження обумовлений тим, що більшість авторів сходяться в оцінці прислів'їв як вираженні світогляду народу у формі зведення думок про його жигтя, зведення гострих і точних характеристик, спостережень і узагальнень, що виражають відношення народу до явища, події, факту, виконують при цьому не лише повчальну функцію, але і виховну³.

Любов і дбайливе ставлення до землі були завжди властиві українському народу. Праця на землі сприймалася ними як творча, як така, що потребує кваліфікації і багатого досвіду в пізнанні законів природи. Мудрість віків утілилася в календарі хлібороба, складеному на основі уважного і дбайливого ставлення до природи, спостережливості, а також у силі-силенній народних прикмет, що стали невід'ємною частиною культури землеробства наших пращурів, однак, на жаль, багато в чому втрачені сьогодні нами. У ставленні до Матінки-Землі виявлялися також особлива емоційність і глибока релігійність українців. Так, в українських колядках сам Господь оре ниву й сіє хліб. Відчуттям Божої повсюдності характеризується весь народний світогляд:

«Бог не родить і земля не дає»;

«Людина ворожить, а Бог робить»;

«Усі під Богом ходимо»⁴⁷.

Ставлення до праці та її результатів, як одна з виразних рис української ментальності, знайшло своє відображення в прислів'ях і приказках. Народна мудрість наголошує на людинотвірній функції праці, її необхідності і самоцінності для формування людської особистості:

⁴⁶ Коробков Ю. Д. Трудовая этика рабочих Урала в пореформенный период // Социальная история. Ежегодник. 2007-2008. С. 213-228.

Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: С. 234.

«Птиця створена для літання, а людина – для праці»;

«Сталь гартується в огні, а людина – в труді»;

«Чесний чоловік не може без труда»;

«Праця чоловіка годує, а лінь марнує»².

Утверджується висока моральна цінність будь-якого виду чесної праці людини, засуджується нечесно нажите:

«Якщо добре працювати, скрізь успіхи будеш мати»;

«Чесно робити – весь вік багатіти»;

«Трудова копійка годує довіку»;

«Нажите махом піде прахом»;

«Краще своє латане, ніж чуже хапане»⁴⁸.

Водночас підкреслюється невідповідність праці та її результатів:

«Шилом моря не нагрієш – від тяжкої роботи не розбагатієш»;

«Роби, роби, а їсти нема, що»;

«Та допіру робота: ціле життя роби, а на старість милостиньку проси».

Сприйняття праці в різних її іпостасях – і як тягаря, і як джерела засобів існування, і як процесу пізнання, набуття досвіду – втілювалося у прислів'я:

«Робота мучить, кормить і учить»⁴⁹.

Українці завжди підмічали різну мотивацію до праці – як ціннісно-смыслову, так і матеріально-прагматичну:

«Коли є до чого жагота, то кипить в руках робота»;

«Без охоти нема роботи»;

«Тирлю-тирлю коло плота: яка зарплата, так й робота»⁵⁰.

Лінощі ж пов'язували з недостатньою винагородою за працю або з роботою не на себе:

«Там ся ліниво працює, де пожитку не чує»;

⁴⁸ Там само. С. 76.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: С. 234.

«Панської роботи не переробиш»³.

Крім того, лінощам було присвячено чимало влучних, не без почуття гумору сказаних приказок і прислів'їв:

«Без роботи ще ніхто не вмер, хіба без хліба»;

«Їсти дай, випити дай, а про роботу не питай»;

«Робить як мокре горить»;

«Робить так, аби збутися»⁴.

Народна мудрість відобразила ще одну грань української ментальності – відчуття господаря, який передусім покладається на власні сили:

«Чужими руками тільки жар загібати»;

«Як дбаєш, так і маєш»;

«Щоб лиха не знати, треба своїм плугом на своїй ниві орати»⁵.

Що стосується ставлення до підприємництва й торгівлі (яке в наш час є досить актуальним), то історично пов'язані із землею українці-хлібороби не виявляли великого бажання до цього виду діяльності. А ставлення їх до перекупників було доволі негативним.

«Крамар – як комар: де сяде, там і п'є»;

«Сякий-такий торгаш, та все їсть калач, а хлібороб хліб робить — і хліба вволю не їсть»⁵¹.

Досить характерним було ставлення українців до права й закону. З одного боку, українці, одвічно прагнули до справедливості, бажали, щоб усе було «за законом». А з іншого – розуміли величезну різницю між бажаним і реальним, зокрема, верховенство грошей над правом:

«Не все так робиться, як у параграфі написано»;

«В суді правди не шукають»;

«Де гроші судять, там право в куті»;

«Не підмажеш – не поїдеш / Хто маже, той їде»⁵².

Тож, трудова етика селян у післяреформений період залишалася

⁵¹ Там само.

⁵² Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: С. 234.

мінімалістською, традиційною. У селянському середовищі спостерігається збільшення кількості святкових і вихідних днів, що в першу чергу пов'язане з аграрним перенаселенням. Селяни залишалися прибічниками індивідуального господарювання, до різного роду кооперативів відносилися з недовірою. Найбільш яскраво відношення селян до праці відбилося в прислів'ях і приказках, що існували в даний період. Усі паремії про працю можна поділити на такі групи: робота як усвідомлена необхідність, прагматичне і оцінне відношення до праці, негативне відношення до ліні, шанобливе відношення до процесу навчання, залежність діяльності від результату, шанобливе відношення до якісної роботи, непрофесійність, презирство до невміння тощо.

РОЗДІЛ II

ТРУДОВА ЕТИКА РОБІТНИКІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ у II пол. XIX – на поч. XX ст.

Промисловий переворот на Україні відбувався в тісному зв'язку з технічною революцією Росії, тому і робітничий клас України формувалася як складова частина російського. Як відомо, процес формування сучасного промислового пролетаріату почався тут ще в 30 – 40-х роках XIX ст., у зв'язку з промисловим переворотом у цукровій і полотняно-шерстяній галузях промисловості, і завершився у 80 – 90-х роках, коли з'явилися кам'яно-вугільна, металургійна та машинобудівна галузі.

З впровадженням у виробництво машин підприємці намагалися дедалі більше застосовувати жіночу працю, яка оплачувалася значно дешевше. Цікаві дані про структуру робітничого класу дає Перший всеросійський перепис 1897 р. Він показав, що з 425,4 тис. робітників України чоловіків було 389 тис. і жінок – 36,4 тис. або, відповідно, близько 91,6 і 8,4%⁵³. Найбільше жінок працювало на обробці волокнистих речовин, виготовленні одягу та в харчовій промисловості.

Дедалі більше почала використовуватися й дитяча праця. На Україні діти, які працювали, становили близько 14,1% або 1/7 всіх робітників⁵⁴. Праця дітей застосовувалася не лише в легкій та харчовій промисловості, а й навіть на шахтах Донбасу.

Уявлення про розподіл різних категорій робітників по окремих губерніях України наведені в роботі П. І. Пустохода⁵⁵. Аналізуючи її дані можна бачити, що найбільше промислових робітників було на

⁵³ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. - 1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955 . С. 57.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Пустоход П. І. Робітники України за переписом населення 1897 р. // Наукові записки Інституту економіки, 1958. №6. С. 126- 129.

Катеринославщині (майже 70 тис.), Херсонщині (59 тис.), Київщині (49,3 тис.) і Харківщині (34,3 тис.).

З розвитком промисловості поступово створюються постійні кадри робітників. Вони формувалися насамперед у найбільш розвинутих промислових губерніях. Катеринославський губернатор у своєму звіті за 1899 р. писав: «Робітничий клас у великих центрах перестав уже бути прийшлим елементом, яким він був тут раніше, коли роботи в містах були для селянина лише одним з видів відхожого промислу, тимчасовим заняттям... Теперішній фабричний робітник в більшості випадків порвав зв'язок з селом...»⁵⁶. Цю ж думку висловлював і фабричний інспектор Харківського округу у своєму повідомленні від 31 грудня 1900 р. у відділ промисловості округу. В одній з доповідних записок катеринославського губернатора говорилося також, що робітники-металісти «в більшості остаточно порвали із землеробством; спеціалізувалися у своїй справі, набувши певних навиків та деяких потреб; не повертаються в село»².

Формування окремого класу робітників сприяє розвитку в них світогляду, моральних принципів та цінностей, відмінних від селянських. Трудову етику робітників можна ідентифікувати, ґрунтуючись на даних про число робочих днів в році і тривалості робочого дня, про порушення трудової дисципліни і спостереження сучасників, близько знаючих робітників.

До реформи 1861 року більшість промислових підприємств зупиняло роботу під час жниву або сінокоосу. У робочих було майже стільки ж свят, скільки й у селян, їх кількість обумовлював звичай або договір працівників з підприємцем. На окремих фабриках та заводах існувала велика кількість неробочих днів. Державні підприємства, де кількість робочих днів регламентувалась, працювали, за звичай, 200—240 днів⁵⁷, а іноді трохи

⁵⁶ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. - 1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955. С. 85.

⁵⁷ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. -

більше, ніж 100 днів на рік. Тривалість «чистого» робочого дня варіювалося від 9 до 14 годин на добу, залежало від пори року – влітку до 14 годин, взимку – до 9 годин, на більшості підприємств 12 годин⁵⁷. За підрахунками М. І. Туган-Барановського, робочий день «на більшості посесійних фабрик» також складав 12 годин¹.

Ритм промислової праці став змінюватися з приходом промислової революції. На фабриках з машинним виробництвом з середини ХІХ ст. виявилася тенденція до скорочення та уніфікації кількості святкових днів. Безперервне виробництво дозволяло власнику механізованої фабрики швидше повернути витрати на обладнання, конкурувати. Металургійні підприємства неможливо було зупинити без величезних збитків. Тому середня кількість робочих днів, за згодою між робочими та підприємцями, на 1885 р. збільшилася до 283, на 1904 – до 287,3 днів. З 1905 р. під впливом робітничого руху кількість робочих днів зменшується, у 1913 р. склавши 276,4⁵⁸.

Уряд намагався зменшити кількість святкових днів і разом з тим встановити їх обов'язкову кількість. У 1890 р. закон встановлює святкові дні, в які не рекомендується проводити казенні та інші публічні роботи, за винятком надзвичайних випадків: 52 неділі та 14 свят, усього 66 на рік. У 1893 р. закон розповсюджується на приватну промисловість, не забороняючи, проте, проводити роботи за згодою з робочим⁵⁹. Проте закон погано виконувався: фактично свят було більше у середньому на 21 день, у наслідок чого у 1897 та 1904 рр. закон підтверджувався Державною радою⁶⁰.

У 1913 р. втрати робочого часу, окрім свят і неділей, оцінювалися у 19 днів: унаслідок простоїв – 6,4 дня, хвороб та інших важливих причин – 8,

---

1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955 . С 86.

⁵⁸ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. М.: Московский рабочий, 1922. 428 с.

⁵⁹ Кирьянов, Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX -- начало XX в.). М.: Наука, 1979. С. 72-83.

⁶⁰ Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России.

прогули – 4,6 дня⁶¹. Слід зауважити, що хворіли робочі значно менше, ніж зараз: у цілому 4—5 днів на рік⁷. Якщо втрати робочого часу у 1885 і 1904 рр. були приблизно такими ж самими, як і в 1913 р., фактична кількість робочих днів на одного робочого у 1885 р. дорівнювала – 264, у 1904 р.-268, у 1913-257.

Разом зі збільшенням кількості робочих днів зменшувалася їх тривалість: у чоловіків, зайнятих у промисловості, що підпорядкована фабричній інспекції, з 12,3 у 1850-ті рр. до 11,7 години у 1885р., до 10,6 години у 1904 р. і до 10 годин у 1913р. У жінок та дітей робочий день був коротший . У результаті робочий період включав теоретично у 1850-ті рр. 2952 години, у 1885р. – 3311, у 1904 – 2931, у 1913 – 2764 години, фактично – відповідно 2718, 3089, 2841, 2570 годин.

Пореформене робітниче законодавство стало поступово регулювати тривалість робочого дня: спочатку для дітей (1882), потім жінок і підлітків (1885), нарешті, робочих: у 1897 р. закон обмежив робочий день на фабриках 11,5 годинами.

Закон «Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках і мануфактурах» встановлював заборону на роботу дітей до 12 років, для дітей 12-15 років обмежував час роботи 8 годинами на день (при тому не більше 4 годин без перерви) і забороняв нічну (від 21.00 до 5.00) і недільну роботу, а також забороняв вживання дитячої праці в шкідливих виробництвах.

Власники підприємств повинні були «надавати можливість» дітям відвідувати школи не менше 3 годин в тиждень . Тим же законом створювалася з 1.07.1882 спеціальна інспекція з контролю за його виконанням, яка і стала пізніше фабричною інспекцією. Закон був введений в дію з 1.05.1884, причому ще два роки за дозволом міністра фінансів допускалися «у разі потреби» робота дітей 10-12 років і нічна робота (не більше 4 годин) дітей 12-15 років. Окрім фабрик і заводів, дія закону була поширена на деякі «ремісничі заклади»: пекарні, смушково-

⁶¹ Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900 – 1914 рр. Л.: Наука, 1976. 299 с.

шубні заклади, друкарні. Лише 05.06.1884 р. був ухвалений закон «Про стягнення за порушення постанов про роботу малолітніх на заводах фабриках, мануфактурі і в ремісничих закладах».

Найбільш ранні масові відомості про тривалість робочого дня містяться в "Звітах" перших фабричних інспекторів за 1882/83 і 1885 рр. і в «Зведеннях даних про фабрично-заводську промисловість...» за 1881 і 1891 рр. Так, наприклад, фабричний інспектор Харківського округу (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська губернії і область Війська Донського) відзначав, що в 1885 р. тривалість робочого дня на підприємствах округу найчастіше складала 11,5 і 12 годин⁶². З кінця XIX ст. по 1904 р. тривалість робочого дня унаслідок промислової кон'юнктури (економічна криза 1900 – 1903 рр.), а також під натиском робочого руху дещо знизилася.

Середня тривалість робочого дня в Харківській губернії в 1885 – 1912 рр. представлена наступним рядом показників (додаток А) . З даних таблиці видно, що напередодні Першої світової війни тривалість робочого часу була підвищеною у виробництві смакових речовин і зниженою – у паперовому і поліграфічному, на великих машинобудівних заводах Харкова, в деяких підрозділах виробництва з обробки мінеральних речовин (9 – 9,5 години)⁶³.

Скорочення робочого дня в окремих виробництвах за період з 1885 по 1912 р, виглядає так:

- у шерстемийному – в середньому на 2,5 години (20%); у паперовому – на 2,5 години (21%); у друкарні – 2,5 (22%); у виробництві з обробки дерева – на 2,5 години (20%); у машинобудуванні – на 2 години (17%);

- у фарфоро-фаянсовому – на 1,5 години (13%); у цегельному – на 3 – 3,5 години (20 – 23%);

- у виробництві з обробки тваринних продуктів – на 2,5 години (20%);

⁶² Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. М.: РОССПЭН, 1999. С. 249-252.

⁶³ Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900 – 1914 рр. Л.: Наука, 1976. С. 245-249.

- у борошномельному – на 0,5 години (4,2%);
- у цукроварінні – на 1 годину (8,3%>);
- у хімічному – на 1,5 години (13%)⁶⁴.

В цілому в більшості виробництв масштаби скорочення робочого дня були схожими (17 – 23%), найменше воно торкнулося лише виробництва з обробки смакових речовин, для якого, проте, була характерна сезонність робіт.

Зіставлення даних за два приблизно рівних за часом етапи – з 1885 по 1898 р. і з 1898 по 1912 – приводить до висновку, що в більшості випадків істотні зрушення відносяться до початку ХХ ст. Саме тоді з'явилися 8-годинні тризмінні роботи замість двозмінних в паперовому, фарфоро-фаянсовому, цегельному і керамічному виробництвах. Скорочення робочого дня на другому етапі було пов'язане перш за все з угодами (колективними договорами), підписаними між робітниками і фабрикантами в 1905 і 1906 рр.

Про збільшення числа робочих днів в післяреформений час побічно говорять дані про роботу парових двигунів. Середнє число робочих днів в році, протягом яких діяли парові двигуни і, значить, фабрики, в 1875-1878 рр. дорівнювало по окремих галузях від 147 до 305, в середньому для всіх галузей – 256, в 1900 р. від 204 до 284, в середньому для всіх – 264¹.

Згідно прямим даним, середня кількість робочих днів складало в 1885 р. 283 (різні підрахунки дають цифру від 278 до 288 днів), до 1904 р. збільшилося до 287,3 дня, хоча загальне їх число, як і раніше, встановлювалося угодою між робітниками і підприємцями. З 1905 р. під впливом робочого руху число робочих днів стало зменшуватися і в 1913 р. склало 276,425". Проте свят у російських робітників було все одно більше, ніж у їх колег на Заході, що давало їм при одній і тій же тривалості робочого дня 280-300 годин в рік, тобто одну годину в день додаткового неробочого час⁶⁵у.

⁶⁴ Струмилин, С. Г. Избранные произведения. Т.3. М.: Наука, 1964. С. 365-367.

⁶⁵ Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика

Слід розуміти, що всі наведені дані про кількість робочих днів і годин є розрахунковими. Фактичний робочий час, який відробляли окремі робочі, був значно меншим. «Багато говориться і пишеться про кількість робочих годин, забувають лише з'ясувати кількість дійсних робочих днів на рік, – писав у 1904 р. Є. Колодуб, який управляв однією з шахт Донбасу. – Не приймають до уваги напів-Петри, десяті п'ятниці і дзвін у церквах у великі дзвони, почувши які робочі на роботу не підуть і без усяких п'ятниць і понеділків»¹. Вагання щомісячного заробітку це яскраво підтверджують.

На квітень та травень припадали Великий піст і Пасха, які значно зменшували кількість відпрацьованих годин, а відповідно й заробіток. На Пасху «майже всі фабрики не працюють півтора-два тижні, деякі і всі три тижні, – відзначалося у звіті фабричної інспекції про нещасні випадки за 1901 р. З Пасхальною перервою праці співпадає як правило і весняний розлив рік з його наслідками. Це стає причиною зупинки роботи на 3-4 тижня багатьох промислових закладів, які працюють водою, і багатьох ситце набивних і фарбувальних фабрик, які не мають змоги користуватися водою внаслідок її забрудненості». Другий спад заробітків припадає на серпень-вересень і пов'язаний з відходом на польові роботи⁶⁶.

Таким чином, до 1905 р. зайнятість робочого була більшою, ніж до 1861 р., а з 1905 р. – меншою.. Перехід від ручного виробництва до машинного призвів до підвищення безперервності праці у промисловості внаслідок росту кількості робочих днів та переходу до двох- і трьохзмінної роботи. Ясна річ, що робітникам це не подобалося: порушувався звичний ритм життя, збільшувалася інтенсивність праці, ускладнювався відхід до села. Вони протестувала. Вже у 1858 – 1859 рр. пройшли перші масові страйки текстильників на знак протесту проти змушування працювати у

росийских рабочих в пореформенное время // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. М.: РОССПЭН, 1999. С. 249-252.

⁶⁶ Дементьев Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Dementev/index.html> /

святкові дні⁶⁷. Надалі такі виступи продовжувалися, а після законів 1890-х рр., які офіційно забороняли роботу в свята, доповнилися вимогами оплачувати роботу в ці дні як святкову, тобто у полуторному розмірі, і не стягувати штраф за невихід на роботу у ці дні⁶⁸. Під натиском робітничого руху підприємці змушені були погодитися з цією вимогою. Окрім того, задля безперервності виробництва та задля того, щоб відірвати робочих від села, вони витрачали значні суми на будівництво помешкань при фабриках.

Емпіричними ознаками, що дозволяють дати операційну інтерпретацію відношенню до праці, можуть служити, за Б. М. Мироновим, прогули, запізнення на роботу, порушення трудового договору і правил внутрішнього розпорядку, частота виробничого травматизму, несправна робота, пияцтво і крадіжка на виробництві⁶⁹.

Дані про штрафи містять цінний матеріал про порушення трудової дисципліни, а тому можуть характеризувати відношення робітників до праці.

До 1886 р. штрафи накладалися практично за всі порушення, відомі фабричній адміністрації. Закон 1886 р., що поставив штрафування і витрачання штрафних грошей під контроль фабричної інспекції, привів до того, що піддаватися штрафам стали переважно злісні порушники порядку, унаслідок чого відомості про штрафи стали істотно — не менш ніж в 10 разів — зменшувати число порушень дисципліни. Величина штрафу не повинна була перевищувати третьої частини місячного заробітку⁷⁰. Завідувач підприємством мав право накладати грошове стягнення на робітників за несправну роботу, прогул, запізнення на роботу, порушення порядку і трудового договору, пияцтво, крадіжку на виробництві, при цьому розпорядження адміністрації оскарженню не підлягало.

---

⁶⁷ Соловьева А. М. Промышленная революция в России XIX в. М.: Наука, 1990. С. 125.

⁶⁸ Кирьянов Ю. И. Менталитет рабочих России на рубеже XIX – XX вв. // Ю. И. Кирьянов и Рабочие и интеллигенция России в эпоху реформ и революций: 1861 – февраль 1917 г. / Отв. ред. С. И. Потолов. СПб., 1997. С. 60-61

⁶⁹ Миронов, Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время С. 252.

⁷⁰ Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900 – 1914 гг. Л.: Наука, 1981. С. 26-28.

У щорічних звітах фабричної інспекції за 1901-1914 рр. штрафи за чисельні порушення зводилися в три категорії без деталізації: 1) несправну роботу, 2) прогули (нез'явлення на роботу не менше половини робочого дня) і 3) порушення внутрішнього порядку. Перша категорія включала брак, псування машин і інших знарядь виробництва, третя – широкий круг провини: відправлення природних потреб в недозволених місцях, невчасна явка на роботу або самовільна відсутність, недотримання правил техніки безпеки, чистоти і охайності, порушення тиші і порядку шумом, криком, лайкою, сваркою або бійкою, неслухняність, прихід на роботу у п'яному стані, влаштування недозволених ігор на гроші (у карти, орлянку і т. п.), розкрадання заводського майна, обман або підлог під час роботи. Перераховані провини охоплювали всі основні порушення трудової дисципліни, на які постійно скаржилися підприємці починаючи з середини ХІХ ст. і аж до 1917 р. Тому число і величина штрафів можуть служити показником відношення до праці, правда, якщо штрафи широко і правильно застосовувалися. Перевіримо цю умову. Штрафування широко практикувалося в промисловості: у нормальні роки понад 60% робітників працювали в закладах, в яких стягалися штрафи; у роки революції 1905-1907 рр. цей відсоток знизився до 51,7; потім поступово підвищився і в 1912 р. досяг 54,4⁷¹.

Після того, як в 1886 р. увійшли в дію «Правила про нагляд за заводами фабричної промисловості і про взаємні стосунки фабрикантів і робітників», що поставили штрафування під контроль фабричної інспекції, величину, що обмежили, і число приводів для штрафу, а в 1891 р. «Правила про порядок зберігання і витрачання штрафних грошей», згідно з яким штрафний капітал використовувався винятково для допомоги робітникам (раніше штрафними грошима розпоряджався фабрикант і витрачав їх на свої потреби), штрафи стали накладатися набагато рідше, і тому відомості про

---

⁷¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 – 1914 гг. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

штрафи стали істотно занижувати рівень порушень трудової дисципліни. Зниження числа штрафів пояснювалося втратою до нього матеріального інтересу з боку підприємців і суворим контролем фабричних інспекторів за правильністю штрафування. Зроблений висновок підтверджується наступними фактами. Дані про штрафи за 1901-1914 рр. дозволяють передбачити, що лише 30% робітників здійснювали прогули протягом року¹, і то всього по одному дню, іншими словами, на одного робітника доводилося 0,3 прогулу в рік. Тим часом, як вказувалося раніше, прогули поглинали близько 5 днів в рік, тобто траплялися в 16,7 разів частіше, ніж говорять дані про штрафи. За деякими даними, крадіжка виробів із заводу була масовим явищем², тоді як за всі порушення порядку, куди окрім розкрадань входили і багато інших провин, щорік штрафувалося лише 23% робітників. Зниження числа оштрафованих в 1905-1907 рр. (додаток Б), коли порушення порядку на підприємствах в кілька разів зросло, також вказує на те, що число штрафів істотно знижувало дійсну кількість порушень трудової дисципліни.

Всі штрафи, які стягувалися з робочих, становили капітал, який використовувався виключно на потреби працівників. Згідно з правилами витрати цих капіталів, виданих Міністерством фінансів 4 грудня 1890 р., вони використовувалися для видачі, кожен раз з дозволу інспектора, допомоги робочим у разі хвороби, вагітним робітницям, які припиняли роботу за два тижні до пологів, на поховання і у разі втрати чи псуванні майна від пожежу чи інших причин⁷².

Оцінюючи справедливість штрафів, слід визнати, що вони накладалися відповідно до діючих правил, і робітники вважали їх обґрунтованими. Цьому сприяло те, що фабрична інспекція стояла на варті справедливості, і робітники оспорювали неправильне накладення штрафу, хоча згідно із законом штрафи оскарженню не підлягали. Серед чисельних приводів для

---

⁷² Шельмагин И. И. Фабрично-заводское законодательство в России. М.: Юридич. из-во Мин-ва юстиции СССР, 1944. С. 34.

скарг на долю штрафів доводилося від 0,2% всіх скарг в 1905 р. до 6,1% в 1901 р., при цьому в середньому за 1901-1910 рр. в 75% випадків скарги визнавалися необґрунтованими. Рівень безпідставності по інших видах скарг був нижчий¹.

Все сказане дозволяє думати, що штрафи у величезній більшості випадків стягалися відповідно до існуючих правил, але в той же час вони помітно прикрашали стан дисципліни, оскільки накладалися переважно на злісних порушників. Перед революцією 1905—1907 рр. і після її закінчення частота порушень дисципліни зростала. Під час революції число порушень досягло свого піку, але підприємці через страх перед робітниками утримувалися від накладення штрафів⁷³.

Дані за 1901-1914 рр. показують, що дисциплінованість робітників коливалася за роками, знаходячись залежно від економічної кон'юнктури і політичної ситуації в країні. Під час промислового підйому, коли попит на робочі руки збільшувався і роботу було знайти неважко, дисципліна знижувалася, і навпаки, в роки економічного спаду із-за страху втратити роботу робітники ставали більш дисциплінованими, спостерігалось зменшення скарг і претензій з їх боку. У роки підйому визвольного руху, коли всі противники існуючих буд залучали робітників для підтримки своїх політичних вимог, трудова дисципліна падала; навпаки, в роки політичної стабілізації дисциплінованість підвищувалася. Але при всіх коливаннях виявляється тенденція до пониження рівня трудової дисципліни: у 1901—1904 рр. в середньому на одного робітника доводилося як мінімум 2,22 порушень на рік, а в 1910—1913 рр. — 2,50⁷⁴. Оскільки реальне число порушень дисципліни в 10 разів перевищувало число штрафів, слід визнати, що український робітник відрізнявся недисциплінованістю і в цьому відношенні багато в чому поступався своїм західноєвропейським колегам.

---

⁷³ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 – 1914 гг. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

⁷⁴ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 – 1914 гг. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

Чи вагомі були штрафи для заробітку робітників? Середня величина штрафу вагалася від 6,97 до 18,47 коп.¹ – стільки коштувала добра випивка або денне харчування при артільному харчуванні в 1901—1911 гг. В середньому за 1901—1914 рр. на штрафи вирушало 38 коп. в рік, що складало 0,16% річного заробітку, і фабричні інспектори вважали таку суму незначною, але вагомою для робітників⁷⁵.

Робітники здійснювали порушення трудового законодавства, які не підлягали штрафуванню, наприклад, самовільно вирушали з підприємства до закінчення терміну найму, влаштовували мітинги під час робочого дня. На подібну провину підприємці скаржилися до фабричної інспекції. Підприємці удавалися до скарг рідко і з часом зверталися до фабричної інспекції все рідше (додаток В).

У формуванні трудової етики робітників найактивнішим чином брали участь підприємці і їх адміністрація. У зв'язку з цим постає питання, наскільки чесно вони дотримували робоче законодавство і умови договорів? Про це можна судити за кількістю виявлених фабричними інспекторами порушень законів з боку підприємців і за кількістю скарг робітників на фабричну адміністрацію.

Близько двох третин порушень з боку підприємців стосувалися формальної сторони справи (правил ведення робочих книжок, ведення книги рахунків з робітниками і інших подібних формальностей) і біля третини – недотримання фабричною адміністрацією обов'язків по охороні здоров'я робітників, зарплаті, тривалість робочого дня і тому подібне.

Найбільш поширеним видом порушень з боку адміністрації було неправильне ведення розрахункових книг або і зовсім їх відсутність. Це підтверджують чисельні архівні матеріали. Так, наприклад, з власника слюсарної майстерні В. В. Соколова був стягнутий штраф у розмірі 50 рублів за неправильне ведення записів у розрахункових книгах слюсаря О.М.

---

⁷⁵ Там само.

Брайловського та учня Н. О. Мурзина⁷⁶, Інший поширений вид порушень стосувався несвоєчасної подачі заяв про нещасні випадки". Нерідкістю була й невідача заводом паспорту й листа звільнення⁷⁷. Порушення трудового законодавства з боку підприємців відбилося не лише в звітах фабричних інспекторів та архівних матеріалах, а й у художніх творах сучасників. Підтвердженням цього є п'єса В. Князева «Фабрикант і робітник»⁷⁸. За допомогою художніх образів зображено явище, коли через провину адміністрації фабрики гинули робітники. Природно, що фабриканти намагалися приховати цей факт і вдавалися до обману, підкупу інспекторів.

Робітники ремствували на підприємців за невідачу, затримання або неправильне начислення зарплати, за примус працювати наднормово або, навпаки, за скорочення робочого часу проти обумовленого при наймі (у відрядників зменшувався заробіток), за примус виконувати іншу роботу окрім тієї, на яку робітник був найнятий, за погане звернення, неправильне штрафування і незаконні вирахування, за невідачу паспортів, неправильні записи в розрахункових книжках, за невідачу посібників з штрафного капіталу, погане постачання продуктами з фабричних крамниць.

Дані за 1901 -- 1914 рр. свідчать про те, що хоча підприємці часто порушували робоче законодавство і договори, вони робили це майже в 2 рази рідше, ніж робітники: в середньому на одне підприємство щорік доводилося одне порушення законодавства (1,12), а на одного робітника два штрафи, значить, два порушення трудової дисципліни (2,19)⁷⁹. Хоча з часом число скарг на підприємців дещо збільшилося, незадоволеність висловлювали порівняно мало робочих — в середньому за 1901—1914 рр. всього 6,3% від загального їх числа. Порівняння взаємних претензій приводить до висновку, що робітники були більше задоволені своїми підприємцями, чим підприємці своїми робітниками.

⁷⁶ Держ. архів Харків. обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 15.

⁷⁷ Держ. архів Харків. обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.

⁷⁸ Держ. архів Харків. обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.

⁷⁹ Держ. архів Харків. обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.

Ще однією емпіричною ознакою, що дозволяє дати операційну інтерпретацію відношенню до праці, може служити частота виробничого травматизму. Це своєрідний показник дисциплінованості робітників. При неповному обліку нещасних випадків рівень травматизму в Російській імперії, а відповідно й на українських землях, які входили до її складу, був вищий, ніж при повному обліку на Заході. У 1910 рр. від нього постраждали 7% робітників промисловості і транспорту, в будь-якій західноєвропейській країні – менше 6%. У Російській імперії травматизм в 1,5 разу частіше, ніж в Англії і Германії, мав летальний результат і здебільше (в усякому разі, набагато частіше, ніж на Заході) – з вини робітників (недотримання правил, неувага)⁸⁰.

Якість праці, тверезість, чесність, дисципліна, прогули і запізнення на роботу, здібність до компромісу, дотримання правил поведінки на виробництві, схильність до виробничого травматизму, простої і виробничий брак залежали від письменності робочого і соціального походження. Письменність сприятливо, а селянське походження негативно позначалися на відношенні до праці. У дореформений час понад 90 % робітників рекрутували з селян, що не втрачали зв'язку із землею і сільським господарством, напередодні революції 1917 р. – близько 50%. Величезна кількість робітників були відходниками. Селянське походження виявлялося у всьому: в організації робочих колективів, у звичаях і ритуалах, у неповазі до власності, у відношенні до буржуазії як до паразитів, у монархізмі, у схильності до стихійних руйнівних бунтів, у негативному відношенні до інтелігенції і ліберального руху і так далі У робочому середовищі було багато селянських звичаїв.

Статистика штрафів⁸¹ дозволяє визначити ще два чинники відношення робітника до праці: концентрація виробництва і характер праці – ручний

⁸⁰ Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

⁸¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 – 1914 гг. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/mdex.htm>

або машинний. Чим більше було губернії крупних фабрик, тим вище число оштрафованих і отже, порушень трудової дисципліни. І навпаки, чим більше в ній дрібних підприємств, тим менше порушень дисципліни. На дрібних підприємствах машини застосовувалися незрівнянно менше, ніж на великих, інколи зовсім не використовувалися. Звідси витікає, що на підприємствах, де переважала ручна праця, дисципліна була краща, ніж на механізованих. Це пояснюється тим, що робітничі колективи дрібних і крупних підприємств за характером міжособових стосунків розрізнялися. На перших порушити непомітно для останніх дисципліну було важко. Як покарання застосовувалися неформальні санкції – кепкування, знущання, фізичне насильство. Штрафували робітників головним чином на крупних підприємствах. Невелике підприємство нагадувало велику сім'ю на чолі з авторитарним господарем, цех або робочу артіль на чолі із старостою-підрядчиком. На крупному підприємстві переважали анонімні, формальні або напівформальні стосунки робітників і адміністрації, а нерідко між робітниками. Тут сховатися від контролю було легко. Обман адміністрації, дрібні крадіжки не вважалися гріхом, швидше – молодецтвом. У таких умовах дисципліну порушували частіше. Покарання були формальні — штраф, звільнення. Формальний контроль був практично єдиним засобом підтримки порядку⁸².

Трудова етика робітників в післяреформений час в основному залишалася традиційною, мінімалістською і вельми повільно трансформувалася в сучасну, максималістську. Більшість робітників працювали так само, як і селяни — «лише з примусу голоду і холоду». Вузьке місце трудової етики робітника полягало, не в тому, що він в принципі не міг інтенсивно працювати, а в тому, що працювати в повну міру своїх сил він вважав за необхідне не щодня, а лише в екстраординарних ситуаціях, та і в ці хвилини трудового

---

⁸² Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/

ентузіазму він не міг працювати якісно через нестачу кваліфікації, знань, дбайливості, заповзятливості і елементарної дисципліни. На думку сучасників, дві головні причини визначали трудову мораль робітників: низький рівень культури і їх селянське походження. Статистичний аналіз даних про штрафи по губерніях дозволив визначити ще один важливий чинник: міра концентрації виробництва, вирішальним чином що впливала на характер між особових стосунків на підприємстві і характер праці — ручний або машинний. Окремі категорії порушень дисципліни також знаходилися в тісному зв'язку з величиною підприємства.

Традиційний характер трудової етики був характерний для більшості робітників початку ХХ ст. Проте вже тоді існував шар робітників, ймовірно не дуже чисельний, що відрізнялися сучасним відношенням до праці. У літературі вони називаються «Робочою аристократією» на відміну від «свідомих робітників», або «робочої інтелігенції», вони схильні були адаптуватися до правил життя, які диктував капіталізм, засуджували пияцтво, відсутність дисципліни, неуцтво і загальну відсутність культури у робітників, тому що це заважало їм задовільно влаштувати своє життя в рамках буржуазного суспільства⁸³.

Перебудова традиційної трудової етики в сучасну стала об'єктивною необхідністю в епоху індустріалізації, яка вимагала грамотного, ініціативного і дисциплінованого працівника, здатного інтенсивно і якісно працювати не в екстраординарних випадках, а щодня і щогодини. Для Росії це було тим більше актуально, що молода промисловість гостро конкурувала з передовою західноєвропейською за внутрішні і зовнішні ринки. Перетворитися на сучасного працівника російського робітник не міг миттю. Це був тривалий, важкий і хворобливий процес, через який декілька раніше пройшли всі західноєвропейські країни.

---

⁸³ Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. М.: РОССПЭН, 1999. С. 249-252.

Ініціаторами переходу до сучасної трудової етики, природно, виступали підприємці, які найбільше потребували працівника нового типа. Вони використовували всі можливі економічні засоби, включаючи штрафи і заохочення, щоб поставити робітника в строгі рамки нової трудової дисципліни. Насправді фабрика служила засобом перевиховання працівника. Проте це не подобалося і не могло подобатися робітникам. По-перше, вони звикли до іншого, рваного ритму праці і не бачили великого задоволення навіть в роботі на себе, не кажучи вже про роботу на іншу, багату і чужу їм по духу людину, в закритому, задушливому і брудному приміщенні. По-друге, самі російські підприємці далеко не завжди відповідали вимогам ідеальної буржуазної трудової моралі. Вони не лише порушували трудове законодавство, але часто будували свій бізнес на обмані своїх робітників і інших підприємців.

Робітники усвідомлювали протиріччя у вимогах з боку підприємців до них, робітників, і до самих себе, і це не сприяло відмові від традиційної трудової етики. Ламання стереотипів в масовій свідомості робітників створювала величезну соціальну напругу, породжувала конфлікти і агресію, що служило одним з важливих чинників російських революцій початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ

Німецький соціолог Макс Вебер визначає два ідеальних типи трудової етики. Один з них можна назвати споживчим, традиційним, або мінімалістським, інший – сучасним, буржуазним, максималістським. Принципи традиційної трудової моралі вимагають працювати для задоволення потреб родини у їжі, одязі і житлі, прибуток витратити на вжиток, не прагнути до накопичення. Сучасна трудова етика орієнтує людину на максимально можливий результат у роботі, на максимальний дохід, що перевищує вжиток, а підприємця – на максимальний прибуток в рамках законів.

У другій половині XIX — початку XX ст. українські селяни та робітники уцілому дотримувалися традиційної трудової етики. Вони працювали помірно і любили свята не тому, що були ледачі або дурні, а тому, що в їх системі цінностей праця не займала високого місця, як в системі цінностей працівника-протестанта. «Етика неробства», характерна для традиційних суспільств, більше відповідала уявленням українського працівника про добре життя, ніж етика напруженої праці. Вузьке місце трудової етики працівника полягало не в тому, що він не міг інтенсивно працювати, а в тому, що працювати в повну міру сил він вважав за необхідне в екстраординарних ситуаціях, та і в хвилини трудового ентузіазму він не міг працювати якісно через нестачу кваліфікації, знань, дбайливості, заповзятливості і елементарної дисципліни.

Встановити кількість робочих днів селян на рік, за Б. Мироновим, можливо трьома способами: 1) визначення кількості свят, неділь і неробочих днів; 2) хронометраж окремих трудових процесів; 3) вимір витрат часу на сільськогосподарські і промислові заняття. За цими підрахунками загальне число робочих днів на рік у середині XIX ст. дорівнювало близько 140, неробочих – до 225.

Традиція не працювати в неділі і свята сягає в глибину століть,

освячена звичаєм, церквою, а з 1649 р. – законом. Протягом XVIII – першої половини XIX ст. число свят зростало незначно, після 1861 р. – істотно. Ймовірно, позначалося аграрне перенаселення, збільшувалося в пореформений час внаслідок швидкого природного приросту. Багато селян не знаходили в селі повного застосування сили навіть за нормами мінімалістської трудової моралі. Але піти з села багато утримувалися. Боялися втратити право на землю, не знайти роботу в сфері послуг і промисловості, не володіли грамотністю, кваліфікацією для відходу у міста і т. п. У цих умовах зростання кількості свят могло служити засобом боротьби з аграрним перенаселенням: чим менше робочих днів на рік, тим більше селян були зайняті.

Враховуючи, що у формуванні людських потреб, у тому числі до праці, помітну роль відіграють ціннісні орієнтації індивідів, безперечний інтерес представляє виявлення трудових цінностей селян, "вилучених" з прислів'їв і приказок, що побутували у той час. Усі паремії про працю можна розділити на наступні групи: прагматичне і оцінне відношення до праці, негативне ставлення до ліні, шанобливе відношення до процесу навчання, залежність діяльності від результату, шанобливе відношення до якісної роботи, непрофесіоналізм, презирство до невміння.

Більшість робітників працювали так само, як і селяни — «лише з примусу голоду і холоду». На думку сучасників, дві головні причини визначали трудову мораль робітників: низький рівень культури і їх селянське походження.

Ритм промислової праці став змінюватися з приходом промислової революції. На фабриках з машинним виробництвом з середини XIX ст. виявилася тенденція до скорочення та уніфікації кількості святкових днів. Безперервне виробництво дозволяло власнику механізованої фабрики швидше повернути витрати на обладнання, конкурувати. Тому середня кількість робочих днів, за згодою між робочими та підприємцями, на 1885 р. збільшилася до 283, на 1904 – до 287,3 днів. З 1905 р. під впливом

робітничого руху кількість робочих днів зменшується, у 1913 р. склавши 276,4,

Статистичний аналіз даних про штрафи по губерніях дозволив визначити ще один важливий чинник, який вирішальним чином впливав на характер міжособових стосунків на підприємстві: міра концентрації виробництва і характер праці — ручний або машинний. Окремі категорії порушень дисципліни також знаходилися в тісному зв'язку з величиною підприємства.

Традиційний характер трудової етики був характерний для більшості робітників початку ХХ ст. Проте вже тоді існував шар робітників, ймовірно не дуже чисельний, що відрізнялися сучасним відношенням до праці. У літературі вони називаються «робочою аристократією» на відміну від «свідомих робітників», або «робочої інтелігенції», вони схильні були адаптуватися до правил життя, які диктував капіталізм, засуджували пияцтво, відсутність дисципліни, неуцтво і загальну відсутність культури у робітників, тому що це заважало їм задовільно влаштувати своє життя в рамках буржуазного суспільства.

Перебудова традиційної трудової етики стала об'єктивно необхідна в епоху індустріалізації. Нова трудова етика під тиском підприємців затверджується в промисловості. На початку ХХ ст. елементи нового відношення до праці проникли в село. З'явилася значна меншість - близько 30% селян, не задоволених порядками в общині, у тому числі трудовою етикою, які хотіли вийти з общини і працювати по-новому, підтримали столипінську реформу. Трансформація традиційної трудової етики в сучасну далеко не завершилася до 1917 р. ні в місті, ні в селі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бобкова, В. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період / В. Бобкова, Й. Багмут, А. Й. Багмут. К.: Держлітвидав, 1963. 791 с.
2. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ - початок ХХ ст. / Упорядник Х. Жуковський. К., 1994. Вип. 1. 190 с.
3. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып 1. Х.: Типография Адольфа Дарре, 1898. 198 с.
4. Держ. архів Харків, обл. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23.
5. Держ. архів Харків, обл. Ф. 922. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2.
6. Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.
7. Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 15.
8. Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8.
9. Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.
10. Держ. архів Харків, обл. Ф. 923. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5.
11. Князев В. Фабрикант и рабочий. Петроград: Изд-во Пролеткульта, 1920. 48 с.
12. О малолетных, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах. 1 июня 1882 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/1882.pdf/>
13. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих Харькова. Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. 141 с.
14. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. К.: Дніпро, 1984. 390 с.
15. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. К.: Наукова думка, 1989. 479 с.
16. Положение 19 февраля 1861 г. о крестьянах, вышедших из

<http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/1913.pdf/>.

30. Янжул И. И. О деятельности фабричной инспекции: Отчет за 1885 г.
URL: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Yanzhul/02.pdf/>.

Література:

31. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціетнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. 410 с.
32. Ван дер Лиден Марсель. Мотивация труда в российской промышленности: некоторые предварительные суждения // Социальная история. Ежегодник. 2000. М., 2000. С. 206-216.
33. Горенко Л. М., Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (II пол. XIX ст. – 1905 р.) // Укр. іст. журнал. 2005. № 5. С. 88 – 97.
34. Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX - початку XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. Наук. К.: Б.в., 2005 . 30 с.
35. Гусейнов А. А., Апресян Р.Г. Этика. М.: Гардарики, 1998. 471 с.
36. Дементьев Е. М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет URL: [http://www.hist.msu.ru/Labour/Dementev/index.html /](http://www.hist.msu.ru/Labour/Dementev/index.html/)
37. Демченко Є. П., Діченко О.А., Замковий П.В. Революційна боротьба трудящих України в 1905 – 1907 рр. К.: Наукова думка, 1980 . 285 с.
38. Довжук І. В. Вугільно-металургійна промисловість Донбасу та України в кінці 80 – 90-х роках XIX ст. К.: Б.в., 1997. 32 с.
39. Кирьянов, Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.). М.: Наука, 1979. 286 с.
40. Козлова, Н. Социально-историческая антропология: учебник. М.: Ключ-С, 1998. 192 с.
41. Кондрашин В. В. Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.). М., 1996. С. 115 – 123.
42. Коробков Ю. Д. Трудовая этика рабочих Урала в пореформенный

- период // Социальная история. Ежегодник. 2007-2008. С. 213-228.
43. Красовський Я. Й. Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів «Подольських епархальних ведомостей». URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/etc/podilskuu%20selyanun.pdf.
44. Крижанівська О. О. Страх у ментальності українського селянства // Проблеми історії України XIX – XX ст. 2004. Вип. 16. С. 381 -394.
45. Крузе Э. Э. Положение рабочего класса в России в 1900 – 1914 гг. Л.: Наука, 1976. 299 с.
46. Лось Ф. Є. Революція 1905 – 1907 років на Україні. К.: Видавництво АН УРСР, 1955 . 404 с.
47. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. - 1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955 . 332 с.
48. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). К.: Ін-т історії України РАН України, 1995. 217 с.
49. Марочко В. І. Уклад життя селянина-фермера: методологія дослідження // Укр. селянин. – Черкаси, 2006. № 10. С. 41-53.
50. Марциновская Т. Д. Русская ментальность и ее отражение в науках о человеке. М.: Агентство «Блиц», 1994. 150 с.
51. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. 260 с.
52. Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России. URL: http://vAvw.ecsocman.edu.ru/data/011/039/1232/015Mironov_1.pdf/
53. Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время // Социальная история. Ежегодник. 1998-1999. М.: РОССПЭН, 1999. С. 249-252.
54. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Т. 2. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2000. 548 с.

55. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ, Інновація, 2007. 456 с.
56. Портнова Т. В. Селянство в уявленні української інтелігенції 60 – 80 -х років ХІХ ст.: автореф. дис... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.
57. Портнова О. Українське селянство у нотатках і спогадах мирових посередників // Грані. 2006. №2. С. 45 – 54.
58. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: «Вертикаль», 2007. 640 с.
59. Присяжнюк, Ю. П. «Емансипація» 1861 р. очима пересічного хлібороба // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 94 – 96.
60. Присяжнюк Ю. П. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Львів, ун-ту. 2002. Вип. 37/1. С. 213 -228.
61. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Укр. іст. Журнал. 1999. № 3. С. 23-33.
62. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота: автореф. дис... д-ра. істор. наук. Дніпропетровськ, 2008. 36 с.
63. Пустоход П. І. Робітники України за переписом населення 1897 р. // Наукові записки Інституту економіки, 1958. №6. С. 126- 129.
64. Рэнсел Д. «Старые младенцы» в русской деревне // Менталитет и аграрное развитие России (ХІХ – ХХ вв.). М., 1996. С. 106-115.
65. Синявська Л. І. Українське селянство в умовах політики російського уряду II пол. ХІХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 4. С. 126 – 131.
66. Словарь української мови. У 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997. 495 с.

67. Соловьева А. М. Промышленная революция в России XIX в. М.: Наука, 1990. 272 с.
68. Струмилин, С. Г. Избранные произведения. Т.3. М.: Наука, 1964. 466 с.
69. Темірова Н. Р. До питання про стосунки поміщиків і селян у пореформену добу // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 96- 100.
70. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90-ті роки XIX ст.). К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.
71. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. М.: Московский рабочий, 1922. 428 с.
72. Шаталова, Н. И. Деформации трудового поведения работника // Социологические исследования. 2000. № 7. С. 26-33.
73. Шевченко В. Український земельний ринок у період переходу від феодальних до ринково-економічних відносин (60 – 70-і рр. XIX ст.) // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 133-144.
74. Шелымагин И. И. Фабрично-трудовое законодательство в России: вторая половина XIX. М.: Юридич. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1944. 188 с.
75. Шляхова О. Б. Царизм та економічна модернізація України (II пол. XIX - поч. XX ст.) // Вісник Дніпропетровського ун-ту. 2008. Т. 16. № 1/1. С. 29-39.
76. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918) // УІЖ. 1996. №1. С. 3 – 14.
77. Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) // Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 131 – 135.
78. Шаталова Н. И. Деформации трудового поведения работника // Социологические исследования. 2000. № 7. С. 26-33.
79. Шевченко В. Український земельний ринок у період переходу від

- феодалних до ринково-економічних відносин (60 – 70-і рр. XIX ст.)
// Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 133-144.
80. Шелымагин И. И. Фабрично-трудовое законодательство в России: вторая половина XIX. М.: Юридич. изд-во Мин-ва юстиции СССР, 1944. 188 с.
81. Шляхова О. Б. Царизм та економічна модернізація України (II пол. XIX - поч. XX ст.) // Вісник Дніпропетровського ун-ту. 2008. Т. 16. № 1/1. С. 29-39.
82. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918) // УІЖ. 1996. №1. С. 3 – 14.
83. Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) // Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 131 – 135.

ДОДАТОК А

Таблиця 1

Середня тривалість робочого дня у фабрично-заводській промисловості

Харківської губ. у 1885,1891,1898 і 1912 рр.¹

Виробництво	Кількість робітників	Переважаюча кількість робітників го		
		1885 р.	1888 р. або 1891 р.	1898 р.
Шерстемийне	1,3	12-13	10-12	11,5 (8-8-8)
Обробка прядива і джуту	Нема відом.	11-14,5	Нема відом.	11,5
Паперове	0Д	12	12	11,5 (12-12)
Обробка дерева	0,2	12-13	12	11,5
Великі машинобудівні заводи м. Харкова	0,5	8,5-11,5	11,5-12; 9-12	10,5
Інші підприємства з обробки металів				11,5
Фарфоро-фаянсове	0,7	11-12	12	10,5(10,5-10)

¹ Кирьянов, Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.). — С. 52 - 53; Гнедич, А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып 1 [Текст] / А. Гнедич, С. Аксенов. - Х., 1898. — С. 72; Опацкий, А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии [Текст] / А. Н. Опацкий. - Х.: Типография фирмы «Адольф Дарре», 1912. - С. 46 -48.

Керамічне	0,2	12-13	10-12	10,5 (12-12)	9,5 (8-8-8)
Цегляне	1,4	15	8-12	11,5(12-12)	11,5 (12-12)
Вапняне, алебастрове	0,2	12-13	11-12	11,5(12-12)	10(12-12)
Обробка тваринних продуктів	0,1	12-13	10-14	11,5	10
Борошномельне	0,4	12	8-12	11,5 (11,5-11,5)	11,5 (11,5-11,5)
Цукеркове	0,5	14	10-14; 9-12	11,5	9,5
Винокурне	0,1	12-14,5	10-12	11,5 (12-12)	11,5 (12-12)
Пивоваріння	Нема відом.	10-12	Нема відом.	11,5(11,5-10)	10,5 (10,5-10)
Цукроваріння	2,2	12	11-12	11,5(12-12)	10(12-12)
Хімічне	0,1	11-12	8-12	11,5 (8-8-8)	10(8-8-8)

Примітка: У колонках за 1898 і 1912 рр. не укладені в дужки цифри позначають тривалість робочого часу в тих, що працюють в одну зміну. У дужках позначено число робочого часу кожної зміни (при змінній роботі), причому дві цифри вказують на наявність двох, а три цифри - трьох змін. Тривалість роботи вказана в буденні дні. Напередодні недільних і святкових днів в більшості випадків робочий день був коротший.

ДОДАТОК Б

Промислові заклади, підлеглі нагляду фабричної інспекції¹

Таблиця 2

1900

Г убернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів	Кількість працівників	
	Підлеглих наї'ляду інспекції	Відвіданих інспекторами		На всіх заводах, підлеглих нагляду інспекції	На заводах, відвіданих інспекторами
Волинська	292	129	44,2	16329	11538
Київська	499	269	53,9	63033	49459
Подільська	272	178	65,4	33160	26837
Полтавська	252	135	53,6	7546	6098
Таврійська	119	39	32,8	5325	1796
Херсонська	550	401	72,9	30510	24561
Чернігівська	308	108	35,1	17144	13053
Катеринославська	286	153	53,5	27728	20980
Харківська	331	198	59,8	37847	33180
Разом	2909	1610	52,36	238622	187502

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 - 1914 гг. [Электронный ресурс]
<http://www.hist.rnsu.ru/Labour/Svod/mdex.htm>

Таблиця 3
1901

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів	Кількість працівників	
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами		На всіх закладах, підлеглих нагляду інспекції	На закладах, відвіданих інспекторами
Волинська	297	170	57,2	16533	14229
Київська	506	395	78	63046	59646
Подільська	261	247	90,8	32983	30284
Полтавська	259	148	57,1	7952	5803
Таврійська	126	107	84,9	5328	5118
Херсонська	548	480	87,5	30949	28509
Чернігівська	319	206	64,5	17222	15251
Катеринославська	317	188	59,3	28391	24033
Харківська	340	246	72,3	38153	32869
Разом	2973	2187	72,40	240557	215742

Таблиця 4
1902

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів	Кількість працівників	
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами		На всіх закладах, підлеглих нагляду інспекції	На закладах, відвіданих інспекторами
Волинська	301	192	63,7	17060	14902
Київська	503	385	76,5	64251	59083
Подільська	272	254	93,3	30904	30358
Полтавська	262	195	74,4	8494	7594
Таврійська	127	119	93,7	5438	5556
Херсонська	559	542	96,9	31492	30522
Чернігівська	307	200	65,1	17902	16952
Катеринославська	323	221	68,4	28168	23136
Харківська	312	257	82,4	38247	37514
Разом	2966	2365	79,38	241956	225617

Таблиця 5
1903

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів	Кількість працівників	
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами		На всіх закладах, підлеглих нагляду інспекції	На закладах, відвіданих інспекторами
Волинська	326	231	70,9	16927	15245
Київська	513	405	78,9	62643	53920
Подільська	275	248	90,2	30679	28814
Полтавська	242	195	80,6	7853	7447
Таврійська	132	78	59,1	5742	5527
Херсонська	558	547	98	30738	31245
Чернігівська	303	213	70,8	18925	16971
Катеринославська	299	230	76,9	25973	22929
Харківська	294	247	84	38168	36815
Разом	2942	2394	78,82	237648	218913

Таблиця 6
1904

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів	Кількість працівників	
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами		На всіх закладах, підлеглих нагляду інспекції	На закладах, відвіданих інспекторами
Волинська	353	234	66,3	17756	13624
Київська	480	371	77,3	60360	55293
Подільська	276	195	70,7	29704	25754
Полтавська	246	208	84,5	8717	8180
Таврійська	126	78	61,9	7117	4265
Херсонська	555	533	96,6	31645	30536
Чернігівська	303	195	64,4	19593	17583
Катеринославська	285	276	96,8	26046	25974
Харківська	292	219	75	38431	35301
Разом	2916	2309	77,06	239369	216510

Таблиця 7

1905

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами	
Волинська	370	237	61,1
Київська	472	393	83,8
Подільська	286	200	69,9
Полтавська	247	105	42,5
Таврійська	122	89	73
Херсонська	541	508	93,9
Чернігівська	306	155	50,7
Катеринославська	290	187	64,5
Харківська	286	192	67,1
Разом	2920	2066	67,39

Таблиця 8

1906

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами	
Волинська	375	206	54,9
Київська	476	408	85,7
Подільська	292	238	81,5
Полтавська	253	159	62,8
Таврійська	130	83	63,8
Херсонська	550	523	95,1
Чернігівська	298	161	54
Катеринославська	289	186	63,9
Харківська	281	227	78,8
Разом	2944	2191	71,17

Таблиця 9

1907

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами	
Волинська	363	217	59,8
Київська	467	376	80,5
Подільська	287	244	85
Полтавська	247	168	68
Таврійська	135	101	74,8
Херсонська	543	498	91,7
Чернігівська	295	191	64,7
Катеринославська	293	217	74
Харківська	285	269	94,3
Разом	2915	2281	76,98

Таблиця 10

1909

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами	
Волинська	343	195	56,9
Київська	478	442	92,5
Подільська	274	213	77,7
Полтавська	235	203	86,4
Таврійська	145	78	53,8
Херсонська	547	576	105,3
Чернігівська	298	192	64,4
Катеринославська	330	207	62,7
Харківська	301	269	89,3
Разом	2951	2375	76,56

Таблиця 11

1912

Губернія	Кількість підприємств		Відсоток відвіданих закладів
	Підлеглих нагляду інспекції	Відвіданих інспекторами	
Волинська	308	292	94,8
Київська	558	538	96,4
Подільська	283	211	74,5
Полтавська	282	269	95,4
Таврійська	220	134	60,9
Херсонська	664	686	100
Чернігівська	336	207	61,3
Катеринославська	379	290	76,5
Харківська	349	329	94,3
Разом	3379	2956	83,79

ДОДАТОК В

Коллективні скарги робітників на завідувачів промисловими підприємствами¹

Таблиця 12

Г убернія	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	8	8	7	14	11	106	156	575	98	22
Київська	13	73	54	67	75	662	888	955	830	100
Подільська	2	5	6	2	7	48	49	58	57	12
Полтавська	10	14	27	36	44	125	106	169	145	30
Таврійська	5	11	13	30	19	110	100	128	207	45
Херсонська	26	81	73	110	84	1101	524	548	850	159
Чернігівська	2	9	8	15	4	37	33	59	41	166
Катеринославська	70	105	73	74	69	694	596	506	457	59
Харківська	22	42	55	30	22	616	518	427	402	52
Разом	2058	2249	2218	2281	2239	3499	4876	5332	4996	2557

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов і 900 - 1914 гг. [Электронный ресурс]
<http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/mdex.htm>

ДОДАТОК Г

Скарги завідувачів на робочих¹

Таблиця 13

Губернія	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	1	1	1	7		1		1
Київська	25	30	25	19	24	11	5	21
Подільська	10	18	10	7	4	1		3
Полтавська	40	28	40	8	4	6	2	
Таврійська	17	10	17	6	6	2	9	10
Херсонська	40	32	40	25	19	18	26	23
Чернігівська	10	3	10	1	3	6	2	3
Катеринославська	27	46	27	73	69	26	26	20
Харківська	50	43	50	39	44	62	216	23
Разом	220	211	220	185	173	133	?	⁹

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 - 1914 гг. [Электронный ресурс]
<http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

ДОДАТОК Д

Кількість нещасних випадків¹

Таблиця 14

Губернія	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	110	95	139	152	160	217	200	206	327
Київська	431	716	685	828	938	1246	1131	898	1707
Подільська	237	284	287	294	341	455	463	404	373
Полтавська	94	101	189	107	32	125	155	159	253
Таврійська	15	22	37	44	40	70	77	106	65
Херсонська	2005	1990	2440	2542	2642	2428	2463	2173	3666
Чернігівська	171	167	190	273	272	270	237	222	417
Катеринославська	1766	1839	2569	5711	5146	4628	3288	2854	4379
Харківська	614	1240	906	976	1886	2419	1944	2001	3196
Разом	5443	6454	7442	10927	11457	11858	9958	9023	14383

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов [Электронный ресурс]. <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

ДОДАТОК Ж

Кількість промислових підприємств, на яких стягувалися штрафи¹

Таблиця 15

1900

Г убернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	297	16533	58	9877	19,5	59,7
Київська	506	63046	181	42968	35,8	68,2
Подільська	261	32983	61	23045	24,5	69,9
Полтавська	259	7952	45	3647	17,4	45,9
Таврійська	126	5328	14	2093	11,1	39,8
Херсонська	548	30949	182	19498	33,2	63
Чернігівська	319	17222	41	11428	12,9	72
Катеринославська	317	28329	66	20262	20,8	71,5
Харківська	340	38153	106	7	31,2	?
Разом	2973	240495	754		22,93	

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов [Электронный ресурс]. <http://www.bist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

Таблиця 16

1901

Г убернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	301	17060	45	6169	15	36,1
Київська	503	64251	195	48560	38,7	75,5
Подільська	272	30904	30	2546	10,5	49,9
Полтавська	262	8494	53	4078	20,2	48
Таврійська	127	5438	18	3095	14,1	56,9
Херсонська	559	31492	149	17595	26,6	55,8
Чернігівська	307	17902	42	12984	13,6	72,5
Катеринославська	323	28168	92	21234	28,4	75,3
Харківська	312	38247	109	27400	34,2	71
Разом	2966	241956	733	143661	22,37	60,11

Таблиця 17

1902

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	353	17756	54	8088	15,3	45,6
Київська	492	60458	124	30378	25,2	49,8
Подільська	281	29704	57	16993	20,3	57,2
Полтавська	256	8849	60	4468	23,4	50,5
Таврійська	136	7117	24	3140	17,6	44,1
Херсонська	575	31991	168	19494	29,2	60,9
Чернігівська	307	19105	46	13750	15	72
Катеринославська	292	26046	100	19790	34,2	76
Харківська	292	38431	83	23083	28,4	60,1
Разом	2984	239457	716	139184	23,18	57,36

Таблиця 18

1903

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	326	16927	51	7857	24,2	46,4
Київська	513	64034	207	51690	40,3	80,7
Подільська	275	30679	63	20637	22,9	67,2
Полтавська	242	7853	55	4233	22,7	54
Таврійська	132	5742	19	3100	14,3	53,9
Херсонська	558	31114	166	18046	29,7	58
Чернігівська	303	18925	43	13029	14,1	68,8
Катеринославська	299	25973	105	20202	35,1	77,8
Харківська	294	38168	106	23947	36,7	62,7
Разом	2942	239415	815	162741	26,67	63,28

Таблиця 19

1904

Г убернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	370	18414	51	6940	13,8	37,7
Київська	477	62153	196	44155	41,1	71
Подільська	287	29946	68	21255	23,7	71
Полтавська	247	8654	64	4542	25,9	52,5
Таврійська	123	6837	15	2919	12,2	42,7
Херсонська	551	30732	165	20417	29,9	66,4
Чернігівська	307	19793	46	14168	15	72,1
Катеринославська	290	26315	103	20592	35,5	78,2
Харківська	286	37874	90	22023	31,5	58,2
Разом	2938	240718	798	157011	25,40	61,09

Таблиця 20

1905

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	363	18383	45	6611	12,4	36
Київська	497	68584	179	53254	36	77,6
Подільська	294	31261	37	17476	12,6	55,8
Полтавська	260	9633	68	4699	2,6,2	48,8
Таврійська	149	7552	21	3497	14,1	46,3
Херсонська	576	31889	158	1858	27,4	59,1
Чернігівська	307	22772	48	18851	27,4	59,1
Катеринославська	308	25634	69	16755	22,4	65,4
Харківська	297	39498	103	30715	34,7	77,8
Разом	3051	255206	728	153716	23,69	58,43

Таблиця 21

1906

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітнього періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	375	18430	62	7627	16,5	41,4
Київська	493	67272	192	48662	39	70,2
Подільська	292	29517	47	17200	16,1	58,1
Полтавська	264	9393	68	4772	25	50,8
Таврійська	145	7274	15	2945	10,3	40,5
Херсонська	307	20986	47	15447	15,3	73,5
Чернігівська	307	19793	46	14168	15	72,1
Катеринославська	300	25859	104	20452	31,7	79,1
Харківська	290	39609	101	28181	34,8	71,1
Разом	2773	238133	682	159454	22,63	61,87

Таблиця 22

1907

Г убернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	364	18000	50	6922	13,7	38,4
Київська	503	70927	78	29889	15,5	42,1
Подільська	293	30260	45	16926	15,4	55,9
Полтавська	261	9577	25	1814	9,6	18,9
Таврійська	152	7784	19	3693	12,5	47,4
Херсонська	573	32797	144	17996	25,1	54,3
Чернігівська	312	23569	48	16778	15,4	71,1
Катеринославська	324	26145	67	17642	20,6	68,6
Харківська	303	41971	103	28834	33,9	68,6
Разом	3085	261030	579	140494	17,97	51,70

Таблиця 23

1909

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	231	19572	40	7455	17,3	38,1
Київська	510	65424	86	30879	16,9	47,2
Подільська	291	29021	40	12928	13,8	44,6
Полтавська	275	9492	19	1836	6,9	19,3
Таврійська	160	8581	18	3900	11,3	45,5
Херсонська	565	32138	127	18164	22,5	56,5
Чернігівська	308	24059	44	17426	14,3	72,4
Катеринославська	380	28315	81	18760	21,3	66,2
Харківська	322	41924	98	29404	30,4	70,1
Разом	3042	258526	553	140752	17,19	51,10

Таблиця 24

1912

Губернія	Промислові підприємства, підлеглі нагляду фабричної інспекції на кінець звітного періоду		Промислові підприємства, на яких стягувалися штрафи		Відсоткове відношення других до перших	
	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих	Кількість підприємств	Кількість робочих
Волинська	316	25711	67	14145	21,2	55
Київська	568	74745	103	35909	18,1	48,1
Подільська	299	30684	63	16523	21,1	54,1
Полтавська	289	12599	22	2332	7,6	18,5
Таврійська	222	12053	21	4744	9,5	39,4
Херсонська	683	41604	132	26287	19,3	63,2
Чернігівська	339	26472	52	18759	15,3	70,9
Катеринославська	395	34834	84	24135	21,3	69,3
Харківська	356	48910	103	34875	28,9	71,3
Разом	3467	307612	647	177709	18,03	54,42

ДОДАТОК 3

Таблиця 25

Кількість випадків стягування штрафів

Губернія	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	1860	2582	2908	1946	851	556	725	1331	2789
Київська	7878	7421	6959	7375	4470	4871	3939	5064	7772
Подільська	2967	2033	1635	1933	780	1041	1445	1183	1544
Полтавська	707	663	784	593	267	266	421	432	342
Таврійська	1166	605	1428	2567	1140	1599	1841	2555	2545
Херсонська	15510	17306	16079	20008	12036	8236	6585	8601	22781
Чернігівська	2398	2335	2324	2656	1052	1335	2081	2005	2505
Катеринославська	15678	14969	12357	15185	6782	3815	6808	10798	15715
Харківська	17603	17683	18206	25253	21270	13226	19218	15300	29624
Разом	67668	67499	64583	79420	50553	36851	44970	49178	87529

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 - 1914 гг. [Электронный ресурс]. <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm>

ДОДАТОК К

Таблиця 26

Середній розмір штрафу з робочого в копійках¹

Г убернія	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	7,4		7,9	10,1	9,5	4,30	3,50	5,60	5,30	6,50
Київська	8	2,95	8,5	7,6	5,5	3,10	3,10	5,30	6,60	9,40
Подільська	3,7	15,51	4,3	4,1	3,9	1,70	2,50	4,40	4,00	4,80
Полтавська	8,3	31,42	6	8,2	5,3	2,90	1,70	6,80	9,00	7,40
Таврійська	23,3		9,8	19,7	24,7	10,90	11,40	10,30	19,30	14,80
Херсонська	37,1	110,2	26,9	22,3	27	13,00	11,20	8,80	14,20	25,00
Чернігівська	5,4		5,9	5,8	6,4	2,20	3,00	5,50	4,30	5,10
Катеринославська	48,8	99,12	45,7	40,6	40,6	18,50	9,70	16,60	24,80	33,40
Харківська	?	16,75	33	28,9	43,3	93,50	16,60	25,00	20,00	36,00
Середнє			16,44	16,37	18,47	16,68	6,97	9,81	11,94	15,82

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900 - 1914 гг. [Электронный ресурс]. <http://www.hist.rnsu.ru/Labour/Svod/index.htm>

ДОДАТОК Л

Таблиця 27

Кількість нещасних випадків¹

Губернія	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1909	1912
Волинська	110	95	139	152	180	217	200	206	327
Київська	431	716	685	828	938	1246	1131	898	1707
Подільська	237	284	287	294	341	455	463	404	373
Полтавська	94	101	189	107	32	125	155	159	253
Таврійська	15	22	37	44	40	70	77	106	65
Херсонська	2005	1990	2440	2542	2642	2428	2463	2173	3666
Чернігівська	171	167	190	273	272	270	237	222	417
Катеринославська	1766	1839	2569	5711	5146	4628	3288	2854	4379
Харківська	614	1240	906	976	1886	2419	1944	2001	3196
Разом	5443	6454	7442	10927	11457	11858	9958	9023	14383

¹ Своды отчетов фабричных инспекторов 1900- 1914 гг. [Электронный ресурс]. <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/index.htm/>

Резюме

Как изменилась трудовая этика крестьян и рабочих в Надднепрянской Украине в пореформенный период, и как это отразилось на производительности труда? Именно этим сложным вопросам посвящена дипломная работа. Основное внимание в ней уделяется изучению количества рабочих часов и дней крестьян и рабочих, определению факторов, влияющих на их изменения. В работе рассмотрены эмпирические признаки, которые позволяют дать операционную интерпретацию отношению к труду. Вопрос о трудовой этике является малоисследованным, а потому интересным.

Резюме

Як змінилася трудова етика селян і робітників у Наддніпрянській Україні в післяреформений період, і як це відбилося на продуктивності праці? Саме цим складним питанням присвячена дипломна робота. Основна увага в ній приділяється вивченню кількості робочих годин і днів селян і робітників, визначенню чинників, що впливають на їх зміни. У роботі розглянуті емпіричні ознаки, які дозволяють дати операційну інтерпретацію відношенню до праці. Питання про трудову етику є малодослідженим, а тому цікавим.

Summary

How did labour ethics of peasants and workers change in Naddnepryanskoj Ukraine in a post-reform period, and how did it affected the labour productivity? Diploma work is exactly devoted these questions. Basic attention in it is spared the study of amount of workings houres and days of peasants and workers, determination of factors, influencing on their changes. Empiric signs which allow to give operating interpretation attitude toward labour are in-process considered. A question about labour ethics is poor explored, and that is why interesting.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 16:25:11 14.05.2022

Назва файлу з підписом: Кондратова_Диплом.docx.asics
Розмір файлу з підписом: 212.6 КБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Кондратова_Диплом.docx
Розмір файлу без підпису: 190.8 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Кондратова Маргарита Юріївна
П.І.Б.: Кондратова Маргарита Юріївна
Країна: Україна
РНОКПП: 3707801344
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 16:25:04
14.05.2022
Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг
Серійний номер: 3ED5083160DBC59B0400000052EC09001C017D00
Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Грядя-301
Алгоритм підпису: ДСТУ-4145
Тип підпису: Кваліфікований
Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAAdES)
Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)
Сертифікат: Кваліфікований